

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय कथा

दा क्र १३३२

IRBK-0101332

IRBK-0101332

IRBK-0101332

9332

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना : - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५(८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

18 JUL 1972

23 MAR 1975

26 JUN 1975

2 JUN 1976

23 MAR 1977

14 DEC 1977

23 MAY 1979

27 JUN 1979

26 SEP 1981

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय ~~दंकी~~
वा. नं. १४३२

कथा १९५

सुखाचे क्षण

IRBK-0101332

IRBK-0101332

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.
संग्रहालय/ वाचनालय/ जिस्हा वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं.

विभाग ~~दादंकी~~

क्रमांक १४३२

पुस्तकाचें नांव

सुखाचे क्षण

लेखक

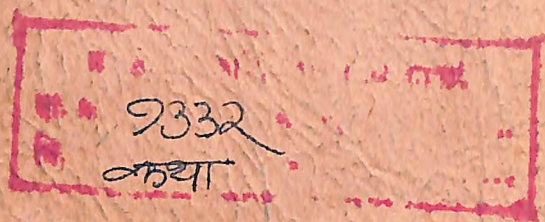
जं. जं. सरदेसाई

सूचना—पुस्तक आठ दिवसांवर ठेवूं नका. पुस्तकाची खराबी करूं नका.

म. ग्रं. सं. ठाणें, वाचनालय शाखा
क्र. नं. १३३२
कथा

जयवन्तराव जगन्नाथ सरदेसाई

Com Curso Complementar de Ciencias

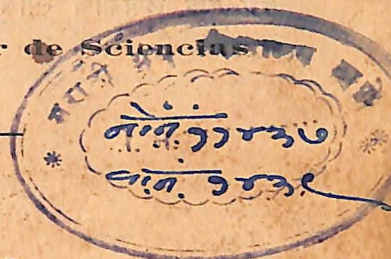

מלך המלכות
מלך המלכות

जयवन्तराव जगन्नाथ सरदेसाई

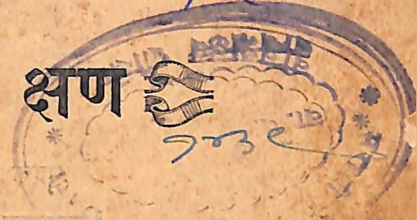
Com Curso Complementar de Ciências

— गोमन्तक —

कथा १९५

सुखाचे क्षण

प्रभात प्रकाशन

—: नवीन गोवे :—

कापडी १ रु.] [कापडी १४ आ.

१ कपडा

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन.

मुद्रक व प्रकाशक,

विनायक स. पिसुर्लेकर

“श्री शान्तादुर्गा मुद्रणालय”

नवीन गोवे

१५१९५

गोमन्तक साहित्यसेवक मण्डळ पुरस्कृत

पुस्तक ३ रें

सु
खा
के
क्ष
ण

जयवन्तराव जगन्नाथ सरदेसाई
गोमन्तक

श्री. जयवन्तराव ज. सरदेसाई

यांचें

वाङ्मय

—अ प्र का शि त—

गुलावगेंद..... (कथासंग्रह)

निर्माल्य..... (कादम्बरी)

—सं क ल्पि त—

नीतीचे निर्बन्ध..... (कादम्बरी)

१९ व्या शतकांतील पोर्तुगिज

ललित वाङ्मय (निबन्धात्मक)

म. प्र. सं. ठाणे, काचनालव केंद्र.
 दा. क्र. नों. दि.
 वि. क्र.

कथांचें प्रथम प्रकाशन —

कथा	स्थळ	काळ	
सेवकांचा संसार	यशवन्त	जुलई	१९३२
व्यापाचा ताप	सुबोध	जुलई	१९३३
सुखाचा संसार	विहंगम	फेब्रुआरी	१९३४
अनुताप	विश्ववाणी	जानुवारी	१९३४
खुनी !	वागीश्वरी	सप्टेंबर	१९३३
पंढरीचा वारकरी	सत्यकथा	डिसेंबर	१९३३
दिवजांची जत्रा	यशवन्त	सप्टेंबर	१९३३
कर्तव्याची जाणीव	यशवन्त	अक्टोबर—नवंबर	१९३२
हृदयाचें असमाधान	युगान्तर	नवंबर	१९३४
रात्रवांचं ऋण	मनोहर	मार्च	१९३४
कर्तव्याची व्याख्या		(अप्रकाशित)	
सवतीचा फोटो		”	

क्षणभर—

नोकरांतून निवृत्त होतांना, अगर बढतीच्या प्रसंगी आपण वजावलेल्या निरनिराळ्या कामगिरींचा आढावा नोकर-माणसास सरकारदरवारी सादर करावा लागतो. दद्रुत् गोमन्तकासारख्या दूरप्रान्तांत राहून महाराष्ट्र शारदेची जी वरीवाईट यथामति सेवा केली तिला एकत्रिक स्वरूप देण्याचा सुयोग हा आज येत आहे.

व्यापावरोवरच तापाचा पसारा वाढल्यामुळे यापुढे माझ्या हातून पूर्वीसारखे लेखन होत नाही व पुढेंतर कदाचित हा नाद अजिबाद सुटेल अशी शंका वाटते आणि म्हणूनच ही माझ्या दृष्टीने मी थोडीशी घाई करित आहे.

वास्तविक साहित्यक्षेत्रांत पदार्पण केल्यापासून आजपर्यन्त मी जवळ जवळ अर्धशतकावर लघुकथा लिहिल्या व त्या 'यशवन्त', 'वागीश्वरी', 'विश्ववाणी', 'विहंगम', 'नवजीवन', 'किलोस्कर', 'स्त्री', 'मनोहर', 'सुबोध' इत्यादि प्रमुख महाराष्ट्रीय नियतकालिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झाल्या; काहींचीं हिन्दींतून भाषान्तरेंही झालीं. लघुकथांच्या प्रथम प्रकाशच्यावेळीं काहीं रसिक वाचकांनीं माझ्या निवडक लघुकथांचा मी एखादा संग्रह प्रसिद्ध करावा अशीही सूचना केली, या सगळ्या गोष्टी लक्षी घेऊन प्रस्तुत संग्रह प्रसिद्ध केल्यास औचित्यभंग होणार नाही असें मला प्रामाणिकपणें वाटलें, म्हणूनच या संग्रहाची कल्पना मूर्तस्वरूपांत आणण्याचें ठरविलें.

परन्तु संकल्प व सिद्धि यांतील अन्तर अनुकूल साधनांवर अवलम्बून असतें. श्री. विनायकराव स. पिसुलेंकर यांनीं प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशनाची उत्सुकता दाखविली

नसती तर पुस्तकाची कल्पना किती काळ गर्भावस्थेत राहिली असती कुणास ठाऊक ! अपत्य माझे असलें तरी त्याला नटवून सजवून रसिकांसमोर आणण्याची ही विकट जबाबदारी स्विकारून मला त्यांनीं अत्यंत ऋणी करून ठेवलें आहे.

आतां संग्रहाविषयीं सांगायचें झाल्यास माझ्या इतक्या प्रकाशित लघुकथांपैकीं मी फक्त १०च गोष्टी या संग्रहांत पुनर्मुद्रित केल्या आहेत, राहिलेल्या दोन (सवतीचा फोटो व कर्तव्याची व्याख्या) या अप्रकाशित आहेत.

यांतील लघुकथा गोमन्तकाच्या पार्श्वभूमीवरच रेखाटलेल्या असून गोमन्तकीय सुशिक्षित पांढरपेश्या गृहस्थापासून शेतकरी, महार, खिश्चन वगैरे निरनिराळ्या जीवनक्रमाचे मासले यांत दिसतील. एवंच शक्य तों गोमन्तकीय जीवनाचे निरनिराळे पैलू दाखविण्याचा प्रयत्न यांत केलेला आहे. मीं केलेलें दिग्दर्शन कितपत सरस उतरलें आहे हें सांगण्याचा अधिकार माझा नाही तो टिकाकारांचा व सहृदय वाचकांचा आहे.

या पुस्तकाच्या निर्मितीस ज्या माझ्या स्नेह्यांचें मला सहाय्य झालें त्यांचे आभार मानण्याचा औपचारिक समारंभ करून मी ऋणमुक्त होऊं इच्छित नाहीं.

गोमन्तकांत अनुकुल असलेल्या अपुऱ्या मुद्रणसामुग्रीनेंच हा संग्रह प्रकाशित होत आहे हें लक्षीं घेऊन बाह्यांगापेक्षां अन्तरंगाकडेच वाचकांनीं पहावें अशी सहृदय रसिकांच्या चरणीं विनन्ति आहे.

नावें—गोमन्तक, }
२२-१२-३४ }

ज. ज. सरदेसाई

1133

माझे अत्यन्त जिव्हाळ्याचे मित्र
श्री. विनायक जगन्नाथ मणेरकर
यांस सप्रेम अर्पण.

सेवकांचा संसार !

In principatu comutando pauperes nihil mutant nisi nomen domini

—Fedro.

झिळ्मागून सात वर्षांनीं खेजू दादापोटलांच्या बरीं आली — परन्तु कानामागून आली आणि तिखट झाली त्यांतील गत येथेहि झाली. खेजू यावयाच्या पूर्वीचा आणि आजचा झिळू यांत केवढें तरी अन्तर पडलें होतें. पूर्वीचा तो मरळमार्गी आणि साधा झिळू आतां बराच आंतल्या गांठीचा झाला होता. पूर्वी जें काम तो मन लावून करी तसें त्याच्याकडून आतां होत नसे. खेजू जवळ नसली ह्मणजे त्याला कसेसेंच वाटे व त्याची चित्तवृत्ति वावरून जाई. त्यामुळें त्याकडून काम नीट होत नसे; आणि तो व खेजू जेव्हां बरोबरीनें काम करीत तेव्हां तर दोघांकडूनहि काम होत नसे. एवंच झिळूच्या घोपटमार्गी आयुष्यक्रमांत खेजूनें बरीच क्रान्ति घडवून आणली होती. यापूर्वी दादांनीं सांगावें व त्यानें मरमरून काम करावें हें ठरलेलें होतें. मग आतां कामांत होणारा हा चुकारपणा त्यांच्यासारख्या कडक वृत्तीच्या माणसास कसा सहन होणार ? आजही तसेंच झालें — दादांनीं त्याला भाटांत जाऊन कवाथ्यांस

सुवाचे क्षण १

(माडाच्या रोपांस) भर घालण्यास फर्मावले होते. झिळू गेला व जेव्हां परत आला तेव्हां दादांनी विचारले,

“घातलीस का रे कवाथ्यांस भर?”

“हो, घातली दादा.” झिळू उत्तरला.

“चांगली घातली आहेस ना सगळ्यांस?”

“हो.”

दसऱ्याच दिवशीं दादा भाटांत फिरून आले. फक्त एकीकडच्याच थोड्याशा कवाथ्यांस त्याने भर घातली होती. बाकीच्या भाटांत तर तो गेलासुद्धां नव्हता. ते घरीं आले व त्यांनीं हांक मारली—

“झिळूऽऽ!”

त्यांच्या रागाचा पारा बराच चढला होता.

“काय, दादा!” झिळू मागील पडवींतून बाहेर येत अदबीनें ह्मणाला.

“तू हल्लीं फार कामचुकार झाला आहेस. मला समजतं बरं सगळं! मी कांहीं बोळ्यानं दूध पीत नाहीं, समजलास!—पोरं असतीं तर तुझ्याएवढीं नातवण्डं झालीं असतीं मला.”

ते पुन्हा बोलू लागले, “मी बारीक पहातो आहे, ती खेजू घरांत आल्यापासून तुझं चित्त ठिकाणावर नाहीं. पण तुला सांगून ठेवतो, तू असंच चालू ठेवशील तर तुला येथूनच नव्हे तर गांवांतूनसुद्धां हांकलून देईन. समजलास काय तू!”

झिळू खालीं मान घालून ऐकत होता. त्याला अपराध नाकबूल करणें शक्य नव्हतें. दादा आंत निघून गेले; व तो परसांत जेवणास केळीचीं पानें आणावयास गेला.

*

*

*

झिळू मूळचा सतरी महालचा — दादा पाटलाचें जें एक थोरलें

सेवकांचा संसार !

भाट सतरीस होतें तेथला तो. सत्तर महालांत जी एक मोठी तापाची सांथ आली त्यांत त्याचीं मातापितरें वारलीं; तेव्हां झिलू सरासरी बारा-चवदा वर्षांचा होता. एके दिवशीं दादा पाटील या आपल्या भाटांत आले असतां त्यांस झिलूच्या आईवापांच्या मरणाची बातमी समजली. झिलू मातृपितृविरहित उघडा पडल्यामुळें त्याची कींव येऊन ह्मणा, किंवा आपणास घरीं गुरेंढोरें राखण्यास उपयोगी पडेल या, दूरदृष्टीनें ह्मणा, त्यास ते बरोबर घेऊन आले. गुरें चारणारा झिलू आतां 'मानाय' झाला, व गुरें चारण्याचें त्याचेकडील काम जाऊन तो आतां घरचा गडी झाला होता. घरचीं सर्व कामें करून राहिलेला वेळ त्यानें भाटांत अगर परसांत काम करून घालवावा, असा त्यास सक्त हुकूम असे. दादा त्यास क्षण-भरही रिकामा ठेवीत नसत. नित्य भाटांत कांहीं ना कांहीं काम असतेंच, तेथें त्याची ताबडतोब नेमणूक होई. झिलूही तें काम मुकाट्यानें करित असे. त्यानें याबद्दल कुरकुर केव्हांच केली नाहीं. इतक्या वर्षांच्या सरावानें त्यास ह्या श्रमाचें कांहीं वाटत नसे. अशा वर्तनाच्या या माणसांत खेजू आल्यापासून बरेंच परिवर्तन झालें.

खेजूही मूळची सतरीचीच; इतकेंच नव्हे तर त्याच्याच गांवची. झिलू जेव्हां सतरीस आपल्या घरीं होता त्यावेळीं ती दहा-बारा वर्षांची होती व तिचें लग्नही होऊन ती खात्या-जेवत्या घराण्यांत पडली होती. त्यानंतर त्यास तिची कांहींच खबर कळली नव्हती. आणि कळणार तरी कशी? तो आपल्या गांवाहून दादांच्या घरीं आला तो पुन्हां गांवीं परत गेलाच नाहीं. किंवा कामाच्या रगाड्यापुढें त्यास जाण्यास फुरसदच मिळाली नाहीं असें ह्मणणें जास्त सयुक्तिक होईल.

एके दिवशीं दादा अकस्मात सतरीहून येतांना खेजूस घेऊन आले. झिलूस परमावधीचें आश्चर्य वाटलें. पण हळूहळू त्यास खरी गोष्ट कळून आली.

सुखाचे क्षण १

खेजूचे सासूसासरे जोंपर्यन्त जिवन्त होते तोंपर्यन्त ठीक होतें. परन्तु जेव्हां ते वारले तेव्हां तिच्या दिवऱ्या व वयसनी पतिराजांनीं वडिलांच्या साऱ्या भरल्या संसाराची वाट लावली. शेतकऱ्याचा संसार हणजे दोनचार बैलांच्या जोड्या, शेतीचीं फार किम्मत असलेलीं आउतें व अंगांतील शक्ति ! बैलांच्या जोड्या कवडी-मोलानें सावकारांनीं लिलावांत घेतल्या, ताम्ब्याचीं जीं काय भाण्डीं होती तींही धनकोनीं नेण्यास कमी केलें नाहीं. किडुकमिडुकसुद्धां विकलें गेलें. आतां फक्त दोन दागिने घरांत शिल्लक राहिले होते; ते हणजे खेजूस आज्ञे-सासूने दिलेलें डोरलें व वडिलांच्या कम्बरेतील त्यांनीं मरते वेळीं तिच्या नवऱ्याच्या कम्बरेत घातलेलें 'काण' (रुप्याचा लठ्ठ गोफ). याच दोन वस्तू अजून टिकून राहिल्या होत्या. परन्तु हे दोनहि दागिने लवकरच इतरांच्या वाटेनें गेले. दारू व जुगार यांनीं तें सुखवस्तु कुटुम्ब धुळीस मिळविलें.

लक्ष्मी गेली हणून दारू कांहीं बरोबर घर सोडून जात नाहीं — ती जिवाभावाची सोवतीण जीव घेऊनच जावयाची ! शेवटीं वयसनाच्या वडवानलांत त्याची शरीरयष्टी कोठवर टिकाव धरणार ? खेजू वयाच्या सोळाव्या वर्षीच विधवा झाली. तिला आईवाप कोणीहि नसल्यामुळे ती निराधार पडली. दादांनीं आपणास घरीं स्वस्तांत मोलकरीण सांपडेल हणून ते तिला घेऊन आले. झिलूप्रमाणें हिचाही आपणास भरपूर उपयोग करून घेतां येईल हीही आशा त्यांत होतीच.

*

*

*

झिलू लांकडें फोडीत होता व खेजू तीं घरांत आणून भरित होती. लांकडावर तो जड कुऱ्हाडीचा जोरानें मारलेला घाव वसतांच तें चर्र करून फुटे, आणि त्या घावाबरोबर त्याच्या हाताचे व छातीचे सर्व स्नायू हालून जात. त्यानें कुऱ्हाड खालीं ठेवली व कपाळावरील घाम हातानें

सेवकांचा संसार !

पिळला. त्याचें सर्व अंग घामानें न्हाल्याप्रमाणें भरलें होतें. त्यानें लंगोटीच्या भडक तांबड्या रंगाच्या रुमालाचा पुढला पदर उसवून घाम पुसला. खेजू उभी राहून हें सर्व पहात होती. लांकडें नेण्याचें ती जवळ-जवळ विसरलीच—त्याचें तें स्नायूंनीं भरलेलें पिळदार शरीर पाहून खेजूस कां कुणास ठाऊक फार अभिमान वाटला. ती त्याच्याकडे निरखून पाहूं लागली; तोही तसाच पाहूं लागला. दोघांनाही दृष्टी हलवण्याची इच्छा झाली नाही—पण इतक्यांत दादा बाहेर आले.

“ झिळू! काय करतोम उभा राहून! लांकडें फोडून व्हावयास हवीत हीं. मग बैस गप्पा मारीत.” दादा गरजले.

झिळूनें लांकडें फोडून रास टाकली होती. दोन गडी लावूनसुद्धां जें काम झालें नसतें तें त्यानें एकट्यानें केलें होतें व तें दादा उबड्या डोळ्यांनीं पहात होते, त्यांचे डोळे काहीं फुटले नव्हते. पण थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे—ते धनी होते एवढ्यांत सगळें आलें! आजपर्यंत कुठल्या धन्याला आपला नोकर चांगला ह्मणून दिसलें आहे! आणि दादांच्या मनांत आतां एक निराळाच किन्तु येत होता. खेजू आणि झिळू एकत्र झालीं ह्मणजे त्यांना अगदीं मनापासून वाईट वाटे, व मग ‘शेषं कोपेन पूरयेत्’ या न्यायानें त्यांस रागही येई. कदाचित् ही असूया तर नसेल ना? असेल कदाचित्! नाही कोणी ह्मणावें?

झिळूनें पुन्हा कुन्हाड उचलली व लांकडावर घाव घातला. पण तो आतां फार दमला होता. तरी पण धन्यानें फर्मावलेलें काम तो मुकाट्यानें करीत होता. इतक्यांत देवालाच त्याची करुणा आली कीं काय कुणाम ठाऊक!

आकाशांत मेघांचा एकदम गडगडाट झाला व थोडक्यांत पाऊस येणार अशीं चिन्हें दिसू लागलीं. दादा आपल्या खोर्लींत दुपारची वाम-कुक्षी करीत होते तेथूनच त्यांनीं ओरडून सांगितलें,

“ झिळूSS! अरे तू आणि खेजू प्रथम तीं फोडलेलीं लांकडं आणून आंत घरांत भरा; पाऊस येतो आहे वाटतं.”

झिळूस हायसैं वाटलें व त्यास थोडासा आनंदही वाटला. त्यानैं कुन्हाड खालीं ठेवली व खेजूस लांकडाच्या कवळ्या करून देण्यास सांगून तो त्या आपण घरांत नेऊन भरूं लागला. पाऊस येण्याच्या आंत त्यांनीं हंसतखेळत सगळीं लांकडें आणून घरांत भरलीं. दोघांसही केलेल्या कामाचे श्रम वाटले नाहीत.

*

*

*

झिळू दमूनभागून ओसरीवर कांबळें टाकून विश्रान्तीसाठीं पडला होता. दादा पेज जेऊन वामकुक्षी करीत होते. झिळूस कार्ळींच पेज जेवल्यामुळें दुपारच्या जेवणाची वाट पहात होता. घरांतील विहिरींत कायसैं पडून कुजल्यामुळें परसांतील दूरच्या विहिरीचें पाणी खेजू आणीत होती. आकाशांत मेघ खच्चून भरले होते व पाऊस पडण्याचीं चिन्हें स्पष्ट दिसत होतीं. हळूहळू वारीक पाऊस पडण्यास सुरवात झाली. खेजूनें नेहमींचें पाणी घरांत भरलें; फक्त एकच कळसा आणलीं पाहिजे होता, म्हणून ती रिकामी वागर व कळशी घेऊन विहिरीवर गेली. तसल्या पावसांतच तिनें ती भरून कडेवर घेतली आणि दुसऱ्या हातांत दुसरी कळशी घेऊन घराकडे येत होती. इतक्यांत पावसाची जोराची सर आली. भिजण्यापूर्वीं घर गांठावें म्हणून ती लगवगीनें चालूं लागली. प्रत्येक पदाघाताबरोबर तिचे पिनोन्नत स्तन हलत होते. नेसलेलें जुनेर पावसानें अंगास चिकटल्यामुळें वक्षस्थळावरील उन्माद स्पष्ट दृग्गोचर होत होता. आणि अंगांत चोळी नसल्यामुळें तर फुललेल्या कमलाप्रमाणें तिचें वक्षस्थल बहारदार दिसत होतें. काळ्या कपाळावर कुरळ्या केंसांची क्रीडा पण भारी सुन्दर वाटत होती.

पडल्या पडल्या पडवींतून झिलूनें हें सर्व पाहिलें. तो कवि अगर

सेवकांचा संसार!

चित्रकार थोडाच होता, त्या निर्मळ साध्या सौंदर्याचें पान करण्याची रसिकताही त्याच्या अंगांत नव्हती. पण क्षणभर त्याचें चित्त चळलें. त्याला तें दृश्य गोड वाटलें.

विहिरीवरून वरांत यावयास बरीच चढण होती. कंवरेवर घागर व हातांत कळशी घेऊन धावणेंहि शक्य नव्हतें. झिलू चट्कन् उठला व धांवत खालीं येऊन त्यानें तिच्या कडेवरची ती भली थोरली घागर आपल्या उजव्या हातांत घेतली व डाव्या हातांत कळशी घेतांना आपली कांवळ तिच्या अंगावर टाकून तो झपाझप पावलें टाकीत ओटीवर आला. तिच्या कडेवरून घागर घेतांना तिच्या वक्षोजांचा उन्मादकारी मधुर स्पर्श त्याला झाला व त्याच्या अंगांतून त्याला नकळत आनन्दोर्मि चमकल्या.

आपणास कडेवर न सम्भाळणारी घागर झिलूनें सहज लिलेनें हातांत घेतलेली हें पाहून तिला त्याचें कौतुक वाटलें व अभिमानही वाटला. आपल्या नवऱ्यानें एखादें अवघड काम केल्यानन्तर त्याच्या बायकोस जो एक अभिमान वाटतो, त्याचीच झांक तिच्या चेहऱ्यावर प्रतिबिम्बीत झाली होती.

झिलूनें घागर व कळशी बल्कांवावर ठेवली व लंगोटीच्या पदरानें आपलें अंग पुसलें. इतक्यांत खेजू आली.

“झिलू! मला कशाला रे दिलीस काम्बळ? मी भिजलेंच होतें, तूं तरी घेतली असतीस ह्मणजे कोरडा राहिला असतास. आतां तूंही भिजलास आणि मी तर भिजलेंच,” ती सहानुभूतिमिश्र प्रेमानें ह्मणाली.

“खेजू! असं कसं ह्मणतेस? मी कोरडा राहून तुला कशी भिजूं देऊं? आतां ठीक झालं, तूंही भिजलीस आणि मीही भिजलों.”

“अस्सं!” शब्दावर गोड हेल काढून व कृत्रिम कोपकटाक्ष फेंकून ती आनन्दानें ह्मणाली.

“आणि हें बघ, तूं—पावसामुळं तुझं जुनेर चिम्ब भिजून बघ कसं

अंगास बरोबर चिकटलं आहे—अशा अवस्थेत तूं लोकांच्या नजरेस पडून नये असंही मला वाटलं, ह्मणून मीं तुझ्या अंगावर काम्बळ टाकली—हा माझा दुसरा एक आपला हेतु होता!” झिलू मिस्किळपणें हंसत तिच्या सौंदर्यावर दृष्टी रोखून ह्मणाला.

“आणि तूं मला पाहिलंस तें?” खेजू किन्चित गाल फुगवून ह्मणाली.

“पण मी लोक वाटतं?” झिलू हंसला.

खेजूही मनापासून हंसली व घागर कडेवर घेऊन घरांत गेली. झिलू पुन्हां आडवा झाला.

*

*

*

अशा तऱ्हेनें खेजू व झिलूमध्ये प्रेम वाढू लागलें होतें. प्रेम कसचें, म्हणा! प्रेम म्हणजे काय व तें कशाशीं खातात हें त्यांना ठाऊक नव्हतें. पण आपुलकीची भावना वाढू लागली होती हें बरिक्त खरें. दादाच्या मनांत ही गोष्ट यावयास फार उशीर लागला नाहीं. पण या दोघांत विवाड आणावयास कोणती युक्ति योजावी हेंही त्यांना सुचेना. त्यांनीं आपल्या शकलवाज डोक्यांतून पुष्कळ युक्त्या काढल्या; परंतु त्यांचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं खेजूस निरनिराळीं आमिषें दाखवून, जन्मभर पोसण्याची हमी घेऊनदेखील ती त्यांस बघली नाहीं. खेजूचें तारुण्य त्यांच्या नजरेत भरलें होतें. हें सावज आपल्या तावडींत वरें सांपडलें आहे, त्याचा सर्व वाजूंनीं पुरेपूर उपयोग करून घ्यावा असा त्यांचा मानस होता. पण कुठून शिंचा हा झिलू मध्येच धडपडला! दादांना आतां कसल्या तरी सुसंधीची वाट पहाणें भाग होतें.

*

*

*

झिलू शेतांत ‘थाम’ (भाताची रोपें) लावण्यास जमीन तयार

सेवकांचा संसार!

करीत होता. मशागत बहुतेक तयार होत आली होती. झिलूची तब्येत नेहमींची आनन्दी — पण आज तो विशेष खुशीत होता. कां होता याचें उत्तर त्यालाही सांगतां आलें नसतें.

तो कुदळ घालतां घालतां गाणें ह्मणत होता — “मला मुम्बयला जायला तिकीट काढून कां हो देइना.” गेल्या रोजांत पाटलांनीं शहरांतून ग्रामाफोन आणला होता—त्यांतील सर्व रेकॉर्डींत झिलूस ही रेकॉर्ड फार आवडली होती.

“काय रे झिलू, मुम्बईस जातोस का?” डोक्यावर थास भरलेली पाटी घेऊन खजू येत होती, ती हंसत हंसत म्हणाली.

“तूं तिकीट काढून देतेस का?” तिच्या डोकीवरील पाटी खाली उतरवीत तोही हंसत म्हणाला.

“मी कोठून देणार? आणि असती तरी मीं तुला दिली नसती.”

“कां ग?”

“कां ह्मणजे? तूं माझ्यापासून दूर झाला असतास.” खजू गम्भीर स्वरांनै ह्मणाली.

“मग? तुझ्यापासून मीं दूर होऊं नये असं तुला वाटतं का?”

“हो.”

“तर मग माझ्याशीं पाट लाव!” झिलू चट्कन् बोलून गेला. पण लवकरच त्याला आपण काय भलतेंच बोलून गेलों असें वाटलें. त्यानें मान खालीं घातली, त्याचीं कानशिलें तप्त झालीं व कपाळावर दोन घर्म-बिन्दु चमकले.

थोडा वेळ स्तब्धतेंत गेला. आणखी थोड्या वेळानें त्या स्तब्धतेचा भंग करून तिनें विचारलें, “तूं आहेस का तयार माझ्याशीं पाट लावायला?”

“हो! कां नाहीं असणार?”

अंगास बरोबर चिकटलं आहे—अशा अवस्थेत तूं लोकांच्या नजरेस पडून नये असंही मला वाटलं, ह्मणून मीं तुझ्या अंगावर कांम्वळ टाकली—हा माझा दुसरा एक आपला हेतु होता!” झिलू मिरिकलपणें हंसत तिच्या सौंदर्यावर दृष्टी रोखून ह्मणाला.

“आणि तूं मला पाहिलंस तें?” खेजू किन्चित गाल फुगवून ह्मणाली.

“पण मी लोक वाटतं?” झिलू हंसला.

खेजूही मनापासून हंसली व घागर कडेवर घेऊन घरांत गेली. झिलू पुन्हां आडवा झाला.

*

*

*

अशा तऱ्हेनें खेजू व झिलूमध्ये प्रेम वाढू लागलें होतें. प्रेम कसचें, म्हणा ! प्रेम म्हणजे काय व तें कशाशीं खातात हे त्यांना ठाऊक नव्हतें. पण आपुलकीची भावना वाढू लागली होती हे वरिक्त खरें. दादाच्या मनांत ही गोष्ट यावयास फार उशीर लागला नाहीं. पण या दोघांत विवाड आणावयास कोणती युक्ति योजावी हेंही त्यांना सुचेना. त्यांनीं आपल्या शकलवाज डोक्यांतून पुष्कळ युक्त्या काढल्या; परंतु त्यांचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं खेजूस निरनिराळीं आमिषें दाखवून, जन्मभर पोसण्याची हमी घेऊनदेखील ती त्यांस वधली नाहीं. खेजूचें तारुण्य त्यांच्या नजरेत भरलें होतें. हें सावज आपल्या तावडींत वरें सांपडलें आहे, त्याचा सर्व वाजूनीं पुरेपूर उपयोग करून घ्यावा असा त्यांचा मानस होता. पण कुठून शिंचा हा झिलू मध्येच धडपडला ! दादांना आतां कसल्या तरी सुसंधीची वाट पहाणें भाग होतें.

*

*

*

झिलू शेतांत ‘थाम’ (भाताची रोपें) लावण्यास जमीन तयार

..... सेवकांचा संसार !

करीत होता. मशागत बहुतेक तयार होत आली होती. झिलूची तब्येत नेहमींची आनन्दी — पण आज तो विशेष खुशीत होता. कां होता याचें उत्तर त्यालाही सांगतां आलें नसतें.

तो कुदळ घालतां घालतां गाणें ह्मणत होता — “मला मुम्बयला जायला तिकीट काढून कां हो देइना.” गेल्या रोजांत पाटलांनीं शहरांतून ग्रामाफोन आणला होता—त्यांतील सर्व रेकॉर्डीत झिलूस ही रेकॉर्ड फार आवडली होती.

“काय रे झिलू, मुम्बईस जातोस का?” डोक्यावर थाम भरलेली पाटी घेऊन खजू येत होती, ती हंसत हंसत म्हणाली.

“तूं तिकीट काढून देतेस का?” तिच्या डोकीवरील पाटी खाली उतरवीत तोही हंसत म्हणाला.

“मी कोठून देणार? आणि असती तरी मीं तुला दिली नसती.”

“कां ग?”

“कां ह्मणजे? तूं माझ्यापासून दूर झाला असतास.” खजू गम्भीर स्वरांने ह्मणाली.

“मग? तुझ्यापासून मीं दूर होऊं नये असं तुला वाटतं का?”

“हो.”

“तर मग माझ्याशीं पाट लाव!” झिलू चट्कन् बोलून गेला. पण लवकरच त्याला आपण काय भलतेंच बोलून गेलों असें वाटलें. त्यानें मान खालीं घातली, त्याचीं कानशिलें तप्त झालीं व कपाळावर दीन घर्म-विन्दु चमकले.

थोडा वेळ स्तब्धतेंत गेला. आणखी थोड्या वेळानें त्या स्तब्धतेचा भंग करून तिनें विचारलें, “तूं आहेस का तयार माझ्याशीं पाट लावायला?”

“हो! कां नाहीं असणार?”

“मी राण्ड आहे, आणि तुझं लग्न अजून झालं नाही — मग तू माझ्याशी कसा पाट लावणार? खेजूनें सवाल टाकला.

शिल्लू स्तब्ध होता. तिला कसें उत्तर द्यावे व आपली अन्तःकरणाची अनुकूलता कशी प्रदर्शित करावी हे त्यास समजत नव्हतें. त्याच्यापाशीं तें शब्दभाण्डार नव्हतें.

खेजूच पुन्हां हणाली, “यांत तुझी जात नाही का जाणार?”

“हं! गेली तर गेली. तुझ्याकरतां मी जात देखील सोडायला कमी करणार नाही.”

तो मनांत आनन्दला होता. पण तो आनन्द त्यानें गाम्भीर्याच्या आवरणाखालीं झांकला. खेजू दुसरी पाटी आणावयास परत गेली. शिल्लूही आनन्दानें मशागत करूं लागला. त्याच्या लहट्ट पोट्या व जांघेपर्यन्तचा भाग चिखल उडून भरला होता व हात कोंपरापर्यन्त भरले होते.

त्याला आज पराकाष्ठेचा आनन्द झाला होता; व मनांतला आनन्द तो हंसून व्यक्त करीत होता. दुःख रडून कमी होतें तसा आनन्द हंसून कमी होतो तर नकळे. त्यानें सभोंवार दृष्टि फेंकली; जागोजागीं आनन्द खचून भरला होता.

निसर्गानें पांचव्या महिन्यावरचा पांचवा शालू सृष्टिदेवतेस अर्पण केला होता. आणि प्रियकरानें प्रेमानें दिलेली भेट परिधान करून ती डौलानें व गर्वानें मिरवीत होती. दूरवर समोर दिसणारी टेकडी अगदीं हिरवी-चार दिसत होती. मधून मधून पायथ्याशीं एकादें तांबडेंलाल कौलांचें छप्पर त्या हिरव्या रंगावर खुलून दिसत होतें — एकादें अवखळ पोर स्तनपान करीत असतांना मधूनच तोंडावरील पदर दूर सारून आईकडे पाहून हंसावे — अगदीं तसा भास होत होता! शेतांत वाहणारा ओढा तुडुम्ब भरून अगदीं मन्द वहात होता. त्याचें कावळ्याच्या डोळ्यासारखें पाणी पाहून

तुमच्याही हृदयांत असाच निर्मल प्रेमाचा ओढा नित्य वाहूंचा असेंच जणुं काय तो सुचवीत होता.

खेजू थामानें भरलेली दुसरी पाटी घेऊन आली. झिल्लें तिच्या डोक्यावरून ती खाली उतरली व आपल्या मातीनें बरवटलेल्या हातानें तिच्या सफरचन्दी गालांचा प्रेमानें एक गालगुच्चा घेतला. तिला राग मुळींच आला नाही—उलट आनन्द वाटला. तिनें असला हा वाष्कळपणा आपणास पसन्त नाही म्हणून एक लाडका कोपकटाश्च फेंकला. पण तुमची करणी मला मनापासून आवडते असा गूढ अर्थ त्यांत भरला होता!

दादा येत होते त्यांनीं हा प्रकार पाहिला—त्यांना अतिशय संताप आला! पण करणार काय?

तीं दोघें मुकाख्यानें थाम लावूं लागलीं. दादांचा डोळा चुकवून एकमेकांकडे हंसून पहाण्यासही तीं कमी करीत नसत.

*

*

*

“खेजू! तुला मी बजावतों, माझ्या घरांत हे ढंग चालूं देणार नाहीं. माझ्या घराचा काय कुण्टणखाना करावयाचा वेत आहे वाटतं तुझा! हंसते काय, खिदळते काय त्या झिल्लूशीं—तो काहीं तुझा नवरा नाहीं आणि होणेंही शक्य नाहीं!” दादा सन्तापानें ह्मणाले.

खेजू मुकाख्यानें भाण्डीं विसळीत होती.

“कां?” असा प्रश्न विचारण्याचें अगदीं जिभेच्या शेण्ड्यावर आलें होतें; पण ती उगीच राहिली.

दादाच पुढें बोलूं लागले, “त्याला काहीं तुझ्यासारख्या राडेशीं पाट लावतां येणार नाहीं. त्याची पहिली बायको मेली असती तर तें कदाचित् शक्य झालें असतं पण त्याच्या लग्नाचा अजून पत्ताच नाहीं. आणि अशा

“मी राण्ड आहे, आणि तुझं लग्न अजून झालं नाही — मग तू माझ्याशीं कसा पाट लावणार? खेजूनें सवाल टाकला.

झिल्लू स्तब्ध होता. तिला कसें उत्तर द्यावें व आपली अन्तःकरणाची अनुकूलता कशी प्रदर्शित करावी हें त्यास समजत नव्हतें. त्याच्यापाशीं तें शब्दभाण्डार नव्हतें.

खेजूच पुन्हां ह्मणाली, “यांत तुझी जात नाही का जाणार?”

“हं! गेली तर गेली. तुझ्याकरतां मी जात देखील सोडायला कमी करणार नाही.”

तो मनांत आनन्दला होता. पण तो आनन्द त्यानें गाम्भीर्याच्या आवरणाखालीं झांकला. खेजू दुसरी पाठी आणावयास परत गेली. झिल्लूही आनन्दानें मशागत करूं लागला. त्याच्या लहट्ट पोट्या व जांघेपर्यन्तचा भाग चिखल उडून भरला होता व हात कोंपरापर्यन्त भरले होते.

त्याला आज पराकाष्ठेचा आनन्द झाला होता; व मनांतला आनन्द तो हंसून व्यक्त करीत होता. दुःख रडून कमी होतें तसा आनन्द हंसून कमी होतो तर नकळे. त्यानें सभोंवार दृष्टि फेंकली; जागोजागीं आनन्द खचून भरला होता.

निसर्गानें पांचव्या महिन्यावरचा पांचवा शालू सृष्टिदेवतेस अर्पण केला होता. आणि प्रियकरानें प्रेमानें दिलेली भेट परिधान करून ती डौलानें व गर्वानें मिरवीत होती. दूरवर समोर दिसणारी टेकडी अगदीं हिरवी-चार दिसत होती. मधून मधून पायथ्याशीं एकादें तांबडेंलाल कौलांचें छप्पर त्या हिरव्या रंगावर खुलून दिसत होतें — एकादें अवखळ पोर स्तनपान करीत असतांना मधूनच तोंडावरील पदर दूर सारून आईकडे पाहून हंसावें — अगदीं तसा भास होत होता! शेतांत वाहणारा ओढा तुडुम्ब भरून अगदीं मन्द वहात होता. त्याचें कावळ्याच्या डोळ्यासारखें पाणी पाहून

तुमच्याही हृदयांत असाच निर्मल प्रेमाचा ओढा नित्य वाहू या असेंच जणू काय तो सुचवीत होता.

खेजू थामानें भरलेली दुसरी पाटी घेऊन आली. झिल्लें तिच्या डोक्यावरून ती खाली उतरली व आपल्या मातीनें बरवटलेल्या हातानें तिच्या सफरचन्दी गालांचा प्रेमानें एक गालगुच्चा घेतला. तिला राग मुळींच आला नाही—उलट आनन्द वाटला. तिनें असला हा वाष्कळपणा आपणास पसन्त नाही म्हणून एक लाडका कोपकटाक्ष फेंकला. पण तुमची करणी मला मनापासून आवडते असा गूढ अर्थ त्यांत भरला होता!

दादा येत होते त्यांनीं हा प्रकार पाहिला—त्यांना अतिशय संताप आला! पण करणार काय?

तीं दोघें मुकाख्यानें थाम लावूं लागलीं. दादांचा डोळा चुकवून एकमेकांकडे हंसून पहाण्यासही तीं कमी करीत नसत.

*

*

*

“खेजू! तुला मी बजावतो, माझ्या घरांत हे ढंग चालू देणार नाही. माझ्या घराचा काय कुण्ठणखाना करावयाचा वेत आहे वाटतं तुझा! हंसते काय, खिदळते काय त्या झिल्लूशीं—तो काहीं तुझा नवरा नाही आणि होणेंही शक्य नाही!” दादा सन्तापानें ह्मणाले.

खेजू मुकाख्यानें भाण्डीं विसळीत होती.

“कां?” असा प्रश्न विचारण्याचें अगदीं जिभेच्या शेण्ड्यावर आलें होतें; पण ती उगीच राहिली.

दादाच पुढें बोलू लागले, “त्याला काहीं तुझ्यासारख्या राडेशीं पाट लावतां येणार नाही. त्याची पहिली बायको मेली असती तर तें कदाचित् शक्य झालें असतं पण त्याच्या लग्नाचा अजून पत्ताच नाही. आणि अशा

सुवाचे क्षण १

परिस्थितीत तुम्ही पाट लावला तर गांव तुम्हांस वार्ळांत टाकील.” दादा चिन्तेच्या स्वरानें म्हणाले.

खेजूनें एकही नाही आणि दोनही नाही—ती अगदीं मुकाट्यानें भाण्डीं विसळीत होती.

“आतां तुला वजावून सांगतो—तूं एक त्या झिलूचा तरी नाद सोडला पाहिजे किंवा हें घर तरी सोडलं पाहिजे.” नन्तर थोडा स्वर बदलून तेच पुढें म्हणाले, “खेजू! नीट विचार कर. मी म्हणतो त्याप्रमाणें तूं माझ्याशीं राहिलीस तर तुला केव्हांच मी अन्नावस्त्राची ददात वाटूं देणार नाही—तुला वेगळं घर बांधून देतो—!”

बाहेर कोणी हांक मारली म्हणून ते निघून गेले.

खेजू मनाशींच हंसली व हेटाळणीनें झणाली, “मेल्या! तुझी राख होऊन का मी राहूं!”

बाहेरच्या मण्डळीस गुडगुडी भरून देण्याकरतां झिलू चिलमींत विस्तव घालण्यासाठीं झणून न्हाणीच्या चुलीजवळ आला होता. त्याला पहातांच मनांतील सर्व राग ती विसरून गेली. तिनें हंसून त्याचें स्वागत केलें.

*

*

*

खेजूनें सन्धी मिळतांच सगळा प्रकार झिलूच्या कानांवर घातला. झिलूही विचारांत पडला.

“असं काय वरं? कसला विचार करतोस रे?” खेजूनें अगदीं गळीं पडून विचारलें.

“तूं दादांच्या म्हणण्यास कां सम्मती दिली नाहीस?” त्यानें आंबडा गिळला. “त्यांनीं तुला सांगितल्याप्रमाणं घरदार बांधून दिलं असतं—अन्न-वस्त्राची ददात जन्मभर राहणार नव्हती, आणि—”

सेवकांचा संसार !

“ मी त्याची राख बनून रहावं असं का तुला वाटतं ? ” तिने कांपण्या आवाजांत विचारलें. तिचा कण्ठ भरून आला.

“ असं कसं वरं ह्मणूं मी ! पण माझ्याकरतां तूं हें सुखाचं जिणं सोडावं हें मला कससंच वाटतं. मी तुझ्याशीं पाट लावला कीं दादा आपल्याला हांकलून देतील हें खास. नंतर माझ्या फाटक्या संसारांत तुला पोटभर अन्न अन् अंगभर वस्त्र मिळेल कीं नाहीं देवाला माहीत ! ” झिल्लू करुण स्वरांनं म्हणाला.

“ वरं वरं ! ह्या ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी मला सांगूं नकोस. ” खेजू हंसूं लागली.

* * *

“ झिल्लू, तुला अजून सांगतां — खेजूचा नाद सोड, नाहीतर मी तुला हांकलून देईन. ” दादा करड्या आवाजांनं पण समजावणीच्या स्वरांनं म्हणाले.

“ दादा ! तुमच्याच पेजेवर हा देह वाढला आहे. असं करूं नका. आम्हीं पाट लावला तरी पूर्वीप्रमाणं आपल्याच घरां रावूं. ” झिल्लूनें काकुळतीनें गयावया करीत ह्मटलें.

“ वस्त. तुमच्याशीं हुज्जत घालायला मला वेळ नाही. आजच्या आज, आत्तांच्या आतां हें घर सोडून चालूं लागा. पुन्हां तोंड दाखवाल तर खबरदार ! ” दादा कडाडले.

* * *

त्याच दिवशीं तीं दादांच्या घराबाहेर पडलीं. झिल्लूस तर घर सोडतांना फार वाईट वाटलें. त्यास कित्येक वर्षांच्या सहवासानें त्या घराबद्दल प्रेम वाटत होतें. त्यानें घरांतील सजीव-निर्जीव वस्तूंचा प्रेमानें निरोप घेतला. त्याचे डोळे भरून आले. दादांच्या पायांवर डोकें ठेवून

सुरवाचे क्षण १

नन्तर जावें म्हणून तो दादांच्या खोलीकडे वळला, पण त्यांनी त्याला दारांतूनच हुसकावून लावले.

* * *

त्याच दिवशीं पाटलांचा भाचा पणजीहून त्यांच्या घरीं आला होता. दुसऱ्या दिवशीं रविवार असल्यामुळें त्यानें सोमवारच्या अभ्यासाचीं पुस्तकेही आणलीं होतीं—दादांस जरी पोर्तुगीज समजत नव्हतें तरी आपल्या भाचानें यस् फ्यस् केलें म्हणजे त्यास आनन्द धाटत असे.

भोजनोत्तर दादांनीं आग्रहानें त्यास कांहींतरी वाचून दाखवावयास सांगितलें—सहज हातास आलें तें पुस्तक उघडलें; तें लॅटीन भाषेचें होतें. त्यानें वाचण्यास सुरवात केली.

In principatu comutando pauperes nihil mutant nisi nomen domini.

“हं! याचा अर्थ काय रे?” दादांनीं विचारलें.

“राजवटींतल्या घडामोडींत गरिवांचें धन्याशिवाय कांहींच बदलत नाही!”

दादा या वाक्याचा अर्थ आजच्या घटनेकडे लावीत होते.

व्यापाचा ताप

आणि आज वरदा रडत होती. सगळ्या गतेतिहासाचा चलचित्रपट तिच्या डोळ्यांसमोरून धांवत होता. आणि त्याच गतीने तिच्या डोळ्यांतून अश्रुबिन्दु झिरपत होते.

प्रशस्त बंगल्यांत ती रहात होती. गडीमाणसें पावलास पंचवीस होतीं, फिरावयास जाण्यास उत्तम मोटार होती, घरांत तर लक्ष्मी नुसती रावत होती, इतकें असून आज वरदा रडत होती.

तिला लग्नापासूनचे प्रसंग आठवत होते.

*

*

*

नटवरलालशीं तिचें लग्न झालें त्यावेळीं त्यांचा संसार अगदीं सुखपूर्ण असा होता. नटवरलालचें दुकान होतें. सायंकाळीं तो दुकानावरून परत आला म्हणजे वरदानें त्याचें हंसतमुखानें स्वागत करावें आणि त्यामुळें त्यास आपले सगळे श्रम परिहार झाल्यासारखें वाटे.

नटवरलाल तरुण, देखणा व रसिक होता. दुकानावर होणारी प्राप्ति साधारण बरी असल्यामुळें त्यांचा प्रपंच सुखासमाधानानें चालला होता. तारुण्य, आरोग्य, पैसा व योग्य मनुष्य जन्माचा जोडीदार लाभल्यावर सुखास काय कमतरता ?

एरव्ही श्रीमन्त होणें जरी मनुष्याच्या हातीं नसलें तरीपण नटवर-
लालास आपण श्रीमन्त—अगदीं खूब श्रीमन्त—व्हावें असें केव्हांही वाटलें
नाहीं. वरदेस मात्र मधून मधून, मधून मधूनच कां नेहमीं वाटे कीं
आपल्या नवऱ्यानें अगदीं गिरिधरलालप्रमाणें श्रीमन्त व्हावें आणि या-
करितां तिची नटवरलालच्या मागें नेहमीं पिरपीर असे.

— आणि आजही तसेंच झालें.

आज नटवरलाल दुपारींच दुकान बंद करून घरीं आला. त्याचें
कपाल वरेंच दुखत होतें.

‘आज लवकरसें दुकान बन्द केलें?’ वरदेनें विचारलें.

‘एरव्हीच’ नटवरलाल पुटपुटला.

‘एरव्हीच काय? असें दुकानाकडे दुर्लक्ष करून नेहमीं आजच्याच
परिस्थितींत रहावयाचा का विचार आहे?’ ती म्हणाली.

नटवरलाल उगीच राहिला.

‘गिरिधर भाऊर्जीचा तो प्रासादतुल्य बंगला बघा, तो तुमच्या या
झोंपड्याकडे बघा कसा हिणवून बघतो आहे. त्यांची ती बाग, ती
मोटार—’ तिची अंतःकरणांतील अंतिम इच्छा तोंडावाटे बाहेर पडूं
लागली.

‘वरदे! खरेंच सांग, मी तुला काय कमी करतो? मणिवैन वहिनी
वापरते त्यापेक्षां अधिक उंची कपडे मी तुला वापरायला नाहीं का देत?
तिच्याच तोडीचे दागिने तुझ्याजवळ नाहींत का? मग? आपल्या या
बंगल्यापेक्षां त्या थोर बंगल्यांत जास्त तें काय आहे? मला तर कांहीं
समजत नाहीं.’

‘त्यांत समजत नाहीं ह्मणजे काय? गिरिधरलालभाऊजी तुमचेच
भाऊ ना? मामंजी वारले त्यावेळीं त्यांनीं आपली इष्टेय समभाग तुहांना

दोघां भावांत वांटली ह्मणतात. आणि आज सहा वर्षांनीं पहावें तों ते लक्षाधीश झाले व तुम्ही मात्र अगदीं त्यांच्या मानानें जसेच्या तसे राहिलांत. साऱ्या मुम्बईभर त्यांचीं दुकानें झालींत आणि —

‘वरदे! वेडे, डाकोरनाथांनीं आपणास काय कमी केलें आहे? मोठा व्यापार केला, लक्षांनीं रुपये मिळविले ह्मणजे जास्त सुख उत्तम होतें असें का तुला वाटतें? मी तर असें समजतो कीं फक्त पैसा कांहीं सुख देत नाहीं सुख पूर्ण होण्यास तो अंशानें कारणीभूत होतो एवढेंच—पैशास पैसा जोडून लक्षाचे दोन लक्ष करण्यांत काय सुख असतें कोणास ठाऊक?’

‘तसला वाद मला वेडीला समजत नाहीं. पण एकच वाटतें कीं आपण खूपखूप पैसा मिळवावा आणि गिरिधरभाऊजींप्रमाणें’ —

‘वेडे! गिरिधर सुखांत आहे असें का तुला वाटतें? या व्यापाराच्या व्यापामुळें त्याला बिचाऱ्याला जेवावयास देखील फुरसद मिळत नाहीं.’

‘पुरुषांना वधवासायाचा व्याप हें भूषण असतं वर?’

‘मग मीही तसंच करावं असं का तुझें ह्मणणं आहे?’

‘हो!’ वरदा लगेच उत्तरली. आतां कुठें तिची कळी उमलली.

‘वध, मागाहून पस्तावशील. लक्षाधीश होण्याकरितां लक्षांच्या व्यापारांत मी जर जास्त लक्ष घातलं तर तुझ्याकडे दुर्लक्ष होईल.’

‘ती भीति राहूं द्या. झालं तर झालं.’ वरदा किन्चित हंसत ह्मणाली.

अस्सं का? मग मला पाहूं दे माझ्या मनगटांतील जोर आणि नशिवाची परीक्षा. गिरिधर कांहीं स्वर्गांतून उतरला नाहीं—माझाच भाऊ तो—गुजराथ्यांच्या गर्भाला व्यापार शिकवायची जरूरी नाहीं. तुझी जर तशीच इच्छा आहे तर तसें का होईना! कुणीकडून तरी तुला सुख मिळालं ह्मणजे झालं.’ गिरिधर सन्त्रस्त स्वरानं पुटपुटला.

वरदेस मात्र आनन्द झाला — इतक्या वर्षांची तिची आकांक्षा फळाला येऊं पहात होती.

झाल्या प्रकाराबद्दल वरदेस प्रथम प्रथम बराच आनन्द वाटू लागला पण नटवरलालास मात्र त्रास होई. त्याच्या सुखासीन वृत्तीस हे वाढलेल्या व्यापाचे त्रास बरेच जाणवू लागले. परन्तु कोणत्याही ध्येयास एकदां वाहून घेतल्यानन्तर मग त्यांतच तनमनधन अर्पून श्रम करणें हें योग्यच !

आणि नटवरलालही पण आपली जबाबदारी जाणत होता.

नटवरलालनें व्यापाराचा व्याप आतां बराच वाढवला होता आणि अगदीं मनापासून तो त्यांत खपू लागला. इतर आवडीनिवडीला त्यानें तिलाजली दिली. फक्त आपला व्यापार आणि आपण—थोडीशी फुरसद मिळाली तरी त्याच त्या व्यापाराच्या विचारांत त्यानें गुंगत असावें.

व्यापारी पूर्ण माहिती, थोरांमोठ्या गुजराथी व्यापाऱ्यांची ओळख, सचोटीचा व्यवहार, कष्टालु व्यापारी, आणि या सर्वे गोष्टीपेक्षां नशिवाची अनुकूलता, मग आणखी काय पाहिजे? दोन वर्षांतच नटवरलालचा नूर पालटला. खाऊन पिऊन सुखी असलेला नटवरलाल आतां श्रीमन्त व्यापाऱ्यांत मोडू लागला आणि शुक्लेन्दुवत् त्याची द्रव्यतृष्णा वाढतच गेली.

भावनाप्रधान माणसाच्या मनांत जें एकदां काय भरलें तें कायमचें ठाण मांडून बसतें. नटवरलालास आतां व्यापाराचें व्यसन जडूं पहात होतें.

* * *

वरदेस मात्र आतां आपली चूक हळूहळू जाणवू लागली. एरव्हीं जनदृष्टीनें तिला काय कमी होतें? पूर्वीची ती छोटी बंगली जाऊन नटवर-

लालानें अगदी गिरिधरलालच्या बंगल्यासमोर असलेला अवाढव्य वाडा खरेदी केला होता, किती तरी नोकर चाकर ठेवले होते, वरदेस फिरण्यास स्पेशल मोटार, वापरण्यास पॅरिसच्या साड्या आणि, आणि— जेवढें ह्मणून पैशांनी खरेदी करतां येईल तेवढें सुख ज्ययत होतें पण—

पण यापूर्वी वरदेच्या इच्छा पुरवतांना तिच्या आवडीनिवडीच्या वस्तू स्वतः नटवरलाल खरेदी करीत असे, पैळीं प्रसंगी इतर बाबतींत मितव्ययी असणारा नटवरलाल वरदेनें इच्छा दर्शवतांच शक्तिवाहेरची किंमती वस्तूसुद्धा घेत असे. पण आतां ती सगळी व्यवस्था मेथार्जीच्या हातांत गेली होती. त्यास आतां पूर्वीसारखें करण्यास वेळ कुठं होता? नटवरलालनें मेथास स्पष्ट बजावले होते की वरदा जें काय बोलेल तें आणून द्यावयाचें, त्याकामीं कितीहि पैसा लागला तरी फिकीर नाहीं.

परंतु दिवसांतून दुकानाचा वेळ वगळून नेहमीं तिच्या सहवासांत असणारा नटमाणसाचा तिला दुरावला होता. महिन्यांतून एकवेळसुद्धां निवाण्या तेवढ्या प्रमाणांत वसून राहिला असत नसे. आज कुठं कलकच्यास खरेदीस ये शक्य होतें ^{आतांही पण} तीस आणखी परवां भलत्याच ठिकाणीं— आपासून

आणखी या ^{त्यां} कामांतून त्यास केव्हांहि सवड मिळून तिची त्याची रात्रीं भेट झाली तर—

त्याची ती विचारी मुद्रा तिला असह्य होई—तो पूर्वीचा रसिक व प्रेमळ नटवरलाल आतां शुष्क अंतःकरणाचा बनला होता. जणू काय त्याचे पूर्वीचे सारे कोमल मनोविकार भस्मीभूत होऊन त्याची जागा द्रव्यतृष्णेनें व्यापली होती.

तिला आतां आपल्या करणीचा पश्चात्ताप होत होता परंतु तो उशिरा होता. तिला वाटत होतें आपण गरीब अगदीं साफ गरीब व्हावें, आणि

आपल्या प्रेमळ नटवरलालच्या संगतीत चोवीस तास रहावे; या कामी चोवीस तास रावण्यासुद्धा तिची तयारी होती, पण—?

—पण काय? झाल्या गोष्टीस उपाय नव्हता.

एक एकदां तर तिला हा विचारांचा त्रास असव्हा होई.

तिनें ठरविलेंसुद्धां. जेव्हां पतीची गांठ पडेल त्यावेळीं त्यास सांगाथचें कीं पुरे झाला हा द्रव्य-मोह हणून—

—आणि त्याप्रमाणें तिनें सांगितलेंही ;

त्यावेळीं नटवरलाल हंसून हणाला, 'चल वेडी कुठली! वेडी नाही तर काय? मला या आजच्या स्थितीस आणून पोंचविणारी स्फूर्तिदेवता तूच आहेस असेंच मी माझ्या मित्रांना सांगत असतो. तू जर माझे मेलेलें मन व महत्वाकांक्षा जागृत केली नसतीस तर हा नटवरलाल-कीं ज्याच्या शब्दावर या अवाढव्य मुम्वईचा व्यापार झुलतो तोच नटवर--शेर अर्धाशेर सामानाच्या पुड्या बांधीत त्या दुकानाच्या फळीवरच ! गोष्टींपक्षा —

'पण त्यावेळीं आपण माझे जसें ऐकलंत तर नटवरलालचा ऐकलं शाल आतां पाहिजे.'

'बोल! सांगना? वरदे बोलत का नाहीस? ^{द्रव्यतः} रॉल्सराइस मोटार घेऊन देऊं कीं तितक्याच किंमतीची तुला कुडी करूं? बोल?'

'मला कांहींएक नकोय. जें कांहीं तुम्हीं मला दिलें आहे तें इतकें आहे कीं मला सात जन्म वापरलं तरी संपायचें नाही. माझे हणणें एवढंच कीं आपण आतां हा धंदा सोडायचा. लक्षांनीं इष्टेष्ट आपण कमावली आहे आतां पैसा पैसा हणून तरी तो घेऊन काय करायचा?'

'काय करायचा आहे? पैसा आणि काय करावयाचा आहे? हा प्रश्न मी माझ्या आयुष्यांत प्रथमच ऐकतो—थांब, हो वरी आठवण झाली. मी जरा बाहेर जाऊन येतो हं?'

—आणि एवढ्या रात्री? — वरदेनें आश्चर्यानें विचारलें.

‘हो! मला वाटतं अजून काहीं बाजार बन्द होणार नाहीं, मला त्या मनसुखलालशीं बोलायचं आहे त्या कालच्या सट्ट्याबद्दल.’

नटवरलाल कपडे करावयास निघून गेला.

वरदा तेथेंच थिजली —

जिन्यावर नटवरलालाचे बूट वाजले, थोड्याच वेळांत मोटार पण भर्रर करून निघून गेल्याचा आवाज तिच्या कानीं आला.

ती विमूढ मनस्थितींत पलंगावर बसली.

शेजारच्या तिपाईंवर नटवरलालनें मघाशीं टाकलेला किल्ल्यांचा घोंस तेथेंच पडला होता. तिला त्या किल्ल्यांचा तिरस्कार आला.

तिला वाटलें — जेव्हां या किल्ल्यांचा जन्म झाला तेव्हांच मानवजातीच्या अन्तःकरणांत स्वार्थानें व विशेषतः द्रव्यलालसेनें जास्त पेट घेतला — ही किल्लीच जर जन्माला आली नसती तर मिळवलेल्या संपत्तिचें रक्षण करण्यांत माणसाचा जास्त वेळ गेला असता, आणि मग त्याची द्रव्यतृष्णा तेवढ्या प्रमाणांत का होईना कमी होणार होती.

तिनें शक्य होतें तितका वेळ विचार केला. नटवरलालास या व्यापाराच्या व्यसनापासून परावृत्त करण्याचा तिला मार्गच सुचेना. या सर्व अनर्थांचें मूळ आपणच आहों हें शक्य तिला जाचूं लागलें — अगदीं गरिबी पत्करण्यास तिची तयारी होती पण नको ही श्रीमन्ती — एवढी तिला संपत्तीची किलस आली होती.

तिची नजर फिरून त्या किल्ल्यांच्या घोंसावर गेली. तिला उगीच त्यांचा संताप आला. त्या आपल्याला हंसून हिणवून हणताहेत ‘वरदे वधितलंस तुझ्या नवऱ्याचं तुझ्यापेक्षां आमच्यावर जास्त प्रेम आहे’ असं तिला वाटलं.

तिनें त्या उचलल्या पण -- ?

यांचा सूड कसा उगवायचा ?

बाहेर टाकून दिल्या तर पुन्हां सांपडतील, अगदी नहांशा केल्या तर पुन्हां नव्या घडवून आणतां येतील.

मग ?

क्षण दोन क्षण विचारांत गेले.

ती धिम्या पावलांनीं कोनांत बसविलेल्या तिजोरीकडे गेली.

जवळ जवळ दोन महिने अविश्रांत खपून कुठल्याशा कम्पनीकडे त्यांनीं कसलें एक कन्व्हाट केलें होतें; त्याचे महत्वाचे दस्तऐवज अगदीं वरच्याच खणांत मंत्रांशीं नटवरलालनें आणून ठेवले होते ते तिनें पाहिले होते त्यांच्यावर तिचें लक्ष गेलें. याच कागदांनीं जणू तिला नटवरलालास भेटण्यास मनाई केली होती अशा आवेशानें तिनें त्यांच्यावर झडप घातली.

दुसऱ्या क्षणां खिडकींतून आलेल्या मन्द झुळकीनें त्या कागदांचे फाडलेले तुकडे पायाखालच्या उंची रुजाम्यावर विखुरले.

नटवरलाल केव्हां आंत खोलींत आला हें तिला विकारांच्या धुन्दींत कळलें सुद्धां नाहीं.

“वरदे ! काय केलंस हें ? महत्वाचे कागद फाडून टाकलेस ना ? छे : छे : काय म्हणावं तुला. तरी वरें की ओरिजिनल, अस्सल कॉपी मी पेढीवरच्या तिजोरींत ठेवली होती म्हणून. नाहीं तर वार्षिक पांच लाखांचं नुकसान करणार होतीस—पुनः असं करावयाचं नाहीं वरं ?”

“वेडे उद्यां तुला पाहिजे तर तुझ्या नांवांनं दोन लक्ष रुपये कुठल्याही देवस्थानास नाहीं तर संस्थेस देतो—लक्ष्मीची अशी वेअदवी करूं नये वरं ? चल झोप आतां—वारा वाजायला आले वध. मला आज फार श्रम झाले आहेत मी झोपतो.”

व्यापाचा ताप

थोड्याच मिनिटांनीं नटवरलाल दिवसाच्या श्रमानीं घोळूं लागला.

—आणि वरदा? आरामखुर्चीवर पडून त्या काळोखांतच मुस-

मुसून रडूं लागली

सुखाचा संसार

‘कमा, हें वध जरा इकडे ये!’ गच्चीवरून शब्द आले.
‘कशास? काय आहे तिकडं?’ आंतल्या खोलीतून कुणी त्रासिक स्वरातें ह्मटलें.

‘कमल! किती सुंदर चांदण वाहेर पसरले आहे. आणि वारा पण झुळुकाझुळुकांनी इतका सुंदर वहातोय म्हणून सांगू? चल थोडा वेळ आपण फिरून येऊं वागेंतनं,’ गच्चीवरून कमलेच्या खोलीत येत उमाकान्त ह्मणाला.

‘अहं, कमला फुरंगटून ह्मणाली.

‘मग गच्चीवर तर वसू थोडा वेळ गंध्या मारीत — खरंच चांदण्यांत प्रेमळ माणसाच्या सहवासांत गंध्या मारीत वसणं यांत काहीं और मजा असते — चांदण्या रात्रीं असे उंचावर वसून सर्भोवार पाहिलें ह्मणजे मला तर जगाचा विसर पडतो. आकाशाकडे सारखं वघत राहिलें ह्मणजे तारका खचित आकाश अगदीं जवळ आल्यासारखं वाटतं. आणि आपण या मृत्युलोकाच्या हद्दीतून निसटून स्वर्गावर पांचलीं आहोत असा मला भास होतो. चल उठ ना कमा, अस्सा सारा दिवस वाचीत असतैस. थोडा वेळ तरी मोकळ्या हवेंत नको का घालवावयास?’

सुखाचा संसार

‘पण बाहेर चांदण्यांत वसून मला असं विशेष तें काय लाभणार आहे?’ कपाळास एक वारिकशी आंठी चढवीत कमलेनें प्रश्न केला.

‘काय मिळणार आहे? आनन्द, पूर्ण सात्विक आनन्द’ उमाकान्त ह्मणाला.

‘पण तो बाहेर वसून मिळविण्यापेक्षां मला जर इथंच या पुस्तकाच्या वाचनांत मिळतो तर मग? यावर तुमचं काय ह्मणणं आहे?’ कमलेनें प्रश्न टाकला.

उमाकान्त वरमला, कमलेला समर्पक उत्तर त्याला सुचेना. पण तें न दाखवितां तो ह्मणाला ‘तें काहीं नाहीं, आज तूं माझं ऐकलंच पाहिजेस अशा सुन्दर, शान्त व शीतल वातावरणांत भरून राहिलेला आनन्द आपण क्षणभरसुद्धां चाखला नाहीं, तर मग ईश्वरानें हा निर्माण करून तरी काय फायदा? ऊठ कमल, तो गालिचा नेऊन गच्चीवर अंथर. मी हातपेटी घेऊन येतों. अशीं दोन सुन्दर पदें ह्मण कीं—तूं न ह्मटलींस तर मी ह्मणेन वापडा, साथ तर करशील कीं नाहीं माझी?’ उमाकान्तानें तिच्या हातून पुस्तक लाडिवाळपणें काढून घेतलें व तिला आरामखुर्चीवरून बळजबरीनें उठविलें.

कमला उठली पण निरुपाय झाला ह्मणून. खुशीनं कांहीं नव्हे.

उमाकान्तानें गच्चीवर गालिचा नेऊन अंथरला, हातपेटी नेऊन त्यावर ठेवली व तो आंत येत ह्मणाला ‘हं चला राणीसरकार.’

कमलेचा चेहरा रागानें अगदीं लाल झाला होता. राग दर्शविणें शक्य नसल्यामुळें जणुं काय नसानसांतून तो बाहेर पडण्यास धडपडत होता. आंतल्याआंत सन्ताप गिळीत तिनें गंभीर मुद्रेनें ह्मटलें.

‘कृपा करून मला एक भीक घालतां का? तिच्या चेहऱ्यावर राग व तिरस्कार याचें मिश्रण अगदीं स्पष्ट दिसत होतें.

‘कमल असं काय वरं करतेस? माझ्याकरतां एवढा धुल्लक स्वार्थ-
त्याग करण्याची देखील तुझी तयारी नाही का?’

कमल स्वस्थ उभी होती.

उमाकान्तच वोलू लागला. ‘फार वेळ वसायचं नाहीं कमल! फार
तर अर्धा तास—मग सारी रात्र आहे तुझ्या स्वाधीन—सगळी रात्र वाच
मग तुझे तें पुस्तक.’

उमाकान्तानें तिला नेऊन गालिच्यावर वसवलेच. पेटीचा स्वर
लावून त्यानें भाता हलविला.

‘हं कुठल्या रागांतनं सुरुवात करायची’ वागेश्री रागाचे स्वर
चपल वोटोनीं भरकन काढले—सारे वातावरण प्रसन्न झालें.

‘कां? मनांतनं राग आला ह्मणून तोंडांतून राग बाहेर पडूं नये
असं आहे कीं का?’ उमाकान्तानें आपल्या भतें कोटी केली व तो हंसला.

पण एक ना दोन. कमल अगदीं पुतळ्याप्रमाणें स्तब्ध होती.
तिच्या वाचनाच्या ऐन रंगांत उमाकान्तानें तिचा विरस केला होता. व
यानें तिचा मानी स्वभाव दुखल्यामुळें ती रडकुण्डीस आली होती. ‘नव-
व्यानें आपणास सक्तीनें उठवून येथें आणलें व आपल्या वाचनाच्या
तन्द्रीचा भंग केला, तेव्हां हे पुरुष वायका ह्मणजे आपली मालमत्ता
समजतात कीं काय? हे पुरुष कितीही मुशिक्षित असले तरी मुद्यावर गोष्ट
आली व ती आपल्यावर वेतली ह्मणजे यांची समता कुठं दडी मारून
वसते?’ हे असलेच विचार तिच्या मस्तकांत पिंगा घालीत होते.

‘काय, नाहीं लागत तब्येत राणीसरकारांची? एक, फक्त एक
भैरवी तरी? खरंच या शान्त वेळीं भैरवी किती छान रंगते सांगूं? ह्मण
ना? उमाकान्तानें आग्रह करीत ह्मटलें.

कमला कांहींच हालचाल करीत नाहींसें पाहून त्यानें पेटी तिच्या-

सुखाचा संसार

पुढें केली व हाटलें — 'केलाच ना तूं तुझा हट्ट खरा? वरं ही पेटी घे, मी तरी हणतो' त्यानें भैरवी रागिणीच्या स्वरांत एक खटकेवाज तान घेतली.

'हं काय म्हणूं? 'नई जीवन बालिका?

कमलेनें पेटीस हातसुद्धां लावला नाही—उमाकान्ताच्या स्निग्ध व शान्त शब्दांनीं तिच्या अंतःकरणांत धुमसणारी वाफ द्रवीभूत होऊन अश्रुरूपानें डोळ्यांतून पाझरूं लागली. व त्या पाण्यांत उमाकान्ताचें मूळचेंच मृदु मन पार विरघळून गेलें.

कमलेच्या डोळ्यांत अश्रु पाहून उमाकान्त उलट रडकुण्डीस आला. त्याला कल्पना नव्हती कीं आपल्या वर्तनानें आपल्या कमलेस इतकें वाईट वाटेल हणून.

त्याचे हळवें हृदय हळहळलें.

'कमल, चल वेडी कुठली. पूस ते डोळे. असं काय करतेस. खरोखरीच मला कल्पना नव्हती कीं माझें वर्तन तुझ्या डोळ्यांतून पाणी निघण्याइतकें कठोर झालं असेल हणून ! चल जाऊन झोप, नाहीतर वाच पाहिजे तर—उगीच क्षुल्लक गोष्टीवद्दल का कुणी जिवास एवढं लावून घेतो?'

आपला अपमान झाला असतांनासुद्धां त्यानें तिला प्रेमानें उठविलें व तिला घेऊन तो आंत गेला. उमाकान्ताच्या या वर्तनानें कमलेस कसेसेंच झालें पण आपला पराजय कबूल करण्यास तिचें मानी मन कबूल होईना. भावनाप्रधान उमाकान्त मात्र वागेंत जाऊन एका बांकावर बसला व दोन्ही हातांनीं आपलें तोंड झांकून घेऊन वायकांसारखा रडूं लागला.

*

*

*

दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं रविवार होता. सन्ध्याकाळच्या प्रशान्त

समयीं उमाकान्त आपल्या लहट तम्बोऱ्याच्या तारा लावीत गच्चीवर बसला होता. थोड्या वेळांत त्याचें आयुध सज झालें व तो गाऊं लागला. तो यमनचे स्वर आळवीत होता. त्या रागाच्या त्या सुन्दर विरम्पती चालू असतांनाच तम्बोऱ्याची तार तुटली. त्याचा विरस झाला. तो ती परत लावीत असतांना कमला गच्चीवर आली— तिच्या डाव्या हातांत एक मिटलेलें पुस्तक होते व खुणेकरतां तिनें आपलें बोट त्यांत घालून ठेविलें होतें. उजव्या हातानें गच्चीवरच्या वाऱ्यानें फडफडत असलेला पदर सांवरित ती हणाली.

‘हें पाहिलंत का? विवाहजन्य प्रेमाची व आनन्दाची मीमांसा या लेखकानें किती सुन्दर लावली आहे ती?’

तिनें वाचावयास सुरवात केली.

पण मधेंच तिला थांबवून उमाकान्त हणाला, ‘ती मीमांसा आपणास चाटावयाची का आहे? विवाहजन्य प्रेमाची व आनन्दाची चव आपण किती छान घेत आहों ती तूं पहात नाहीस का? तो वेद्य आणि विशेष काय सांगणार?’ उमाकान्त उद्वेगानें हणाला.

‘कमल खरंच सांगूं? मला आतां स्पष्ट कळून चुकलें कीं माझी निवड चुकीची झाली, आणि त्याचं प्रायश्चित आज आह्मां उभयतांस भोगावं लागत आहे. पण यांत माझा तरी काय अपराध? कॉलेजच्या गॅदरिंगच्या वेळीं तुझें काव्यगायन ऐकलें, दुसऱ्या कुठल्याशा प्रसंगीं पेटीवादन ऐकलें आणि वाटलें जर आपल्या आवडीनिवडी अशा जुळतात तर मनाची मिळणी खात्रीनं होईल व आपला संसार सुखाचा होईल, हणूनच मी तुला मागणी घातली— मला कुठें ठाऊक होतं कीं तूं या संगीतादि कला आवडीनें कला हणून न शिकतां केवळ शास्त्र हणून शिकली आहेस— कुठल्याही विषयांत आपलें वैगुण्य राहूं नये हणून जर

सुखाचा संसार

तू हे संगीतशास्त्र शिकली आहेस असें मला कळलें असतें,—नुसता संशय सुद्धां आला असतां तर—? पण आतां कशास हव्यात त्या गोष्टी. निदान घटस्फोट तरी आपल्या ममाजांत रूढ असता, सर्वमान्य असता तर मी तुला खुषीनं काडीमोड करून दिली असती. परन्तु आतां काय त्याचं! कॅ कमला अगदीं मर्मरी पुतळीप्रमाणें निश्चल उभी होती.

‘संगीतादि कला स्त्रियांनीं साध्य करावयाच्या आणि शुष्क शास्त्रांचा कीस हा आह्मा पुरुषांच्या वाटणीस यावयाचा. पण देवानें आपल्या बाबतींत केवढी ही घोडचूक वेली. मला जर संगीताची आवड तर तुला शास्त्रीय निबन्धाइतकें दुसरें काहीं प्रिय नाहीं—खरंच देवा हा विजोड जोडा जमवून आणण्यांत तुला कोणता पराक्रम वाटला कोण जाणे!’

उमाकान्त भावनावेगानें आज कितीतरी बोलला. मुलांच्या खेळण्याच्या मोटारीस दिलेली किल्ली सुटण्याचा अवकाश, ती अगदीं भरकन धांवते. उमाकान्ताच्या हृदयांत इतके दिवस धुमसणारा उद्वेग आजच्या क्षुल्लक कारणानें उफाळला.

*

*

*

‘अरे मिस्टर उमाकान्त, आज असा उबगलेला कां दिसतोस?’ दुसऱ्या दिवशीं सोमवारीं फिलिपनै—त्याच्याच ऑफिसांतल्या त्याच्या मित्रानें त्याला प्रश्न केला.

‘बाबारे, तुला काय सांगूं? ही उबगण लागलीच आहे माझ्यामागें मरेपर्यंत’ उमाकान्त उद्वेगानें ह्मणाला.

‘अरे दोस्त असं काय करतोस, त्रासतोस कां असा? माझ्याकडे बघ, मी दिसतो कां तुला त्रासलेला कधीं? मग तूंच दुर्मुखलेला कां?’

‘बाबारे, काश्मीरच्या थण्ड हवेंत वावरणाऱ्या माणसांस मारवाडां-तील वाळवण्टी हवेची काय कल्पना येणार?’

‘अरे उपमा नकोत—मी आपला साधा माणूस, मला त्या उपमान्ती रूपकं नको आहेत.’ फिलिप हणाला, एरव्हीं तुझ्या माझ्यांत फरक तर कांहीं मला दिसत नाही. तुझं माझं वय एक, पगार एक, तो दुष्ट हेडऑफिसर सुद्धां एक! मग—?’ फिलिप मजलेदार हंसला.

‘फिलिप, मी परवां तुझ्याकडं चहाला आलों होतों कीं ना. त्यावेळीं तुमचा तो सुखाचा संसार पाहिला आणि वाटलं कीं खरा भाग्यवान प्राणी आहेस तूं! खरंच मला अगदीं आनन्द वाटला, किती सारखे तुमचे स्वभाव. आवडीनिवडी—खरंच रे फिलिप मला तुझा हेवा वाटला. अगदीं राजानेंसुद्धां तुमच्या भाग्याचा हेवा करावा!’

‘आणि तुझारे उमाकान्त? तुझी वायको वादविवादास जर एकदां का बसली तर कुणाची माय व्याली आहे तिची मतं खोडून काढावयाची तिचं अफाट वाचन, सभ्य वर्तन—आपल्याला तर भारी आवडतंय बुवा.’ फिलिप हणाला.

‘अरे तें खरं असेल पण तुला कल्पना नाही आमच्या आवडीनिवडींची व स्वभावाची; अरे वावा, थोडक्यांत जर माझ्या तिच्या स्वभावांतलें अंतर सांगायचें झालं तर उत्तर दक्षिण ध्रुवांइतकें खास भरेल. माझ तोंड पूर्वेस तर ती पश्चिमेकडचें आपलें तोंड फिरवणार नाही.’

‘वेडा आहेस तूं उमाकान्त, अरे असं चालायचंच- माझी हकिगत तुला ठाऊक नाही- माझ्या सुखाच्या संसाराची गुरुकिल्ली तुला ऐकायाची आहे कां?’

‘हो हो तर!’ उमाकान्त उत्सुकतेनें हणाला.

ऑफिसच्या मधल्या सुटींत फिलिपनें आपली हकिगत सांगितली.

‘माझ्या सुखाच्या संसाराचा इतिहास ऐकायाचा आहे ना आतां तुला?’ फिलिपनें एक सिगारेटचा झुरका मारीत हटलें.

सुखाचा संसार

‘माझे लग्न झाले व त्यानन्तर मला कळलं कीं माझ्या पत्नीस संगीताची फार आवड असून ती गाण्या वाजविण्यांत पूर्ण तरबेज आहे. ती रसिक व मी हा असा अरसिक, माझ्या या अरसिकपणानें ती मनांतल्या मनांत कुटू लागली, तिनें सुन्दर गाणें ह्मणावें आणि मला तर तिला शाबासकी देण्याचेंही ज्ञान नव्हतें—तिला नेहमीं वाटे कीं मीं तिचें कौतुक करावें, आणि असे काहीं दोनचार चमत्कारिक प्रसंग घडले कीं मला माझी चूक स्पष्ट कळून चुकली. संसार जर सुखासमाधानाचा करावयाचा असेल तर पतिपत्नी हीं एकाच मनोवृत्तीचीं असावयास पाहिजेत दोन परस्पर भिन्न जीवांचा लग्नानन्तर एकजीव झाला पाहिजे—माझ्या कोमल मनोवृत्तीच्या पत्नीस माझ्या जडाभ्यासाची संवय लावणें शक्यच नव्हतें—कोमल वेल विरुद्ध दिशेनें वळवतांना तुटण्याची भीति फार असते. आतां राहतां राहिलें मी तिच्या सारखें होणें. आणि मी हळुहळू तोच वेत पसन्त केला. आणि माझ्या वर्तनांत हा फरक—ही क्रांति घडवूनही आणली. प्रथम प्रथम मला मनस्वी त्रास झाला. पण मग हळुहळू तो जीवनक्रम माझ्या अंगवळणी पडला. तो इतका कीं मीं पुरा बदलून गेलों. मला अभिमान वाटतो सांगायस कीं, मीं माझ्या जुन्या मनोवृत्तीचा होम करून त्यांतून सुखी जीवन निर्माण केलं—’ फिलिप तद्रूपतेनें बोलत होता.

उमाकान्तास हें पटलें, अगदीं पुरेपूर पटलें.

आपण कमलेवर आपल्या इच्छेची सक्ती कां करावी? आपणास तो अधिकार कुणी दिला? फिलिपप्रमाणें मीं माझ्या पत्नीच्या आवडीसारखें कां वनूं नये? त्याला या विचारांत पूर्ण सत्य दिसलें आणि त्यानें तो विचार अंमलांत आणण्याचा निश्चय केला.

—आणि दुसऱ्याच दिवशीं दुपारीं कमलेस नकळत उमाकान्ताची आवडती पेटी, तम्बोरा व ग्रामफोन जुना माल विकत घेणाऱ्या व्यापाऱ्या-

१५५०
कडे गेला व त्याच दिवशीं तारापोरवाल्यास उत्तमोत्तम शास्त्रीय ग्रंथाची
ऑर्डर मिळाली.

अनुताप

दुर्गाकडे मी चोरून टक लावून पहात असतांना माझ्या विभावरीने मला पुष्कळदा पाहिलें असावें, घाकी त्या गैरसावध स्थितीतसुद्धां मी तिच्या दृष्टीस पडूं नये ह्मणून काळजी घेत असें, पण माझ्या कलोपासक दृष्टीला दुर्गाची एखादी सुन्दर पोझ ती काम करीत असतांना दिसली ह्मणजे मी देहभौन विसरत असें. तिची ती पोझ मनांत अगदीं पुरी ठसेपर्यन्त मला तेथून नजरच काढवत नसे, आणि नेहमीच मला तिचे पुरे निरीक्षण करण्यास मिळण्यापूर्वीच ती इतर कामास निघून जाई. तिला विचारीला कुठून ठाऊक असणार कीं मी तिची पोझ घ्यावयाला वसलोंच ह्मणून! आणि एरव्हीं मी जरी चित्राकरतां वसावयांस आग्रह केला असता तर ती केव्हांही वसली नसती हे एक, आणि नेहमीं च्या घागण्यांत एक नैसर्गिकपणा असतो तो मुद्दाम वसवून का कुठें मिळत असतो?

दुर्गास वनघतांना, एरव्हीं कांटेकोर भारवड्याप्रमाणें वागणारा विधातो कुठें तरी वसरला खास. नाहीं तर एवढा प्रेमळपणा, कर्तव्य-दक्षता, निर्मल अन्तःकरण इत्यादि गुण एके ठिकाणीं सामावणें फार कठीण असतें. साध्या चालींतला तो आकर्षकपणा, अवयवांतल्या हालचालीतलें कलात्मक साधुर्य, पोषाखांतला निटनेटकेपणा सगळे काहीं सुन्दर नी

आकर्षक ! कलोपासकाची दृष्टि सुन्दर वस्तूकडे वेधायची नाही तर कुठं ?

माझ्या ज्या चार चित्रांना वक्षिसें मिळालीं होती तीं सारीं मी तिच्या निरनिराळ्या सुन्दर पोझवरूनच तयार केलेलीं होतीं एकप्रकारें माझ्या चित्रकलेंतल्या उत्कर्षाची ती आधारभूत व्यक्ति होती हें केव्हांही कबूल केलें पाहिजे.

परवां काय झालें, माझ्या बंगलीच्या मागच्या बाजूस माझ्या नेहमींच्याच ठिकाणीं मी चित्रफलक व रंगसामान घेऊन बसलों होतो—येत्या प्रदर्शनांत एक वक्षिस खात्रीनं मिळवायचं असें ठरवूनच मी बसलों होतो—चित्राची स्केच पुरी झाली. दुर्गाची एक सुन्दर पोझ मला फार आवडली होती आणि त्यावरूनच मी तें चित्र तयार करीत होतो.

दुपारचा सुमार होता, बाहेर उन्ह अगदीं कडक पडलें होतें पण माझ्या बंगलीच्या आवारांत मी इतकी दाट झाडी राखली होती कीं मला उन्हांळ्यांत सुद्धां उण्णतेचा सम्पर्क होत नसे. अगदीं क्षुल्लक झुळकेनंसुद्धां हालणारीं माडांचीं चुडतें मला वारा घालण्यास नेहमीं सुसज्य असत, आणि व्हरांड्यांत मीं कुंड्यांतून लावलेलीं व जोपासना करून वाढवलेलीं गुलाबाचीं रोपटीं माझ्याविषयींची कृतज्ञता दर्शवण्याकरतांच कीं काय नेहमींच फुलत आणि आपल्या सुवासानें व सौंदर्यानें मला आनन्दवीत असत.

काढीत असलेली स्केच पुरी होतांच मी पेन्सिल टाकून दिली, हात झटकले, बोटांना आलेला थकवा घालविण्याकरतां बोटे मोडून हात जरा चोळले व जरा दूर अन्तरावर निरनिराळ्या ठिकाणीं राहून माझी कृति न्याहाळली. मला अगदीं पाहिजे तशीच ती निघाली होती. मला आनन्द वाटला. कलानिर्मितीचा आनन्द कांहीं और असतो; त्या भरांत मी माझी

अनुताप

सिगार शिलगावली. त्या तन्मयावस्थेत माझ्या कृतीचें मनाशीं कौतुक करतांना माझी नजर सहज वागेकडे वळली.

वागेत दुर्गा उभी होती. ती अगदीं साधेसुधें पादरें शुभ्र पातळ नेसली होती, पण किती चुणीदार नी आकर्षक. जणुं एकाद्या पुतळ्याचें वस्त्रच.

सावण लावून धुतलेल्या माझ्या धोतरांचे पिळे तिच्या हातांत होते. तिनें ते एका स्वच्छशा जागेवर खाद्यांवरचा दुवाल टाकून त्यावर ते ठेवले व त्यांतील एक घेऊन तिनें तो झटकला. सुकल्यानन्तर धोतरास सुरकुत्या राहूं नये ह्मणून तिनें तें दोनदां आलटून पालटून निऱ्या काढून झडकलें तेव्हां कुठें तिच्या मनासारखें झालें.

मला आनन्द व अभिमान वाटला. माझ्या धोतरास नुसती सुरकती राहूं नये ह्मणून तिची केवढी आटापीट चालली होती, आणि तीही मी न सांगतां,—खरंच इतकीं प्रेमळ, कर्तव्यदक्ष व स्वतःचें घर समजून काम करणारीं गडी माणसें मिळावयास भाग्य लागतें.

माडांस उंच बांधलेल्या सऱ्यांवर तिनें एकमागून एक वाळत घातलीं. तिची सगळी हालचाल अगदीं कलापूर्ण होती. मी मुग्धपणानें तें दृश्य पहात होतो.

शेवटीं एकच राहिलेलें धोतर तिनें झटकलें, आणि तिचें लक्ष तितक्यांत कुठें वेधलें कुणास टाऊक.

तें धोतर तसेंच डाव्याहातावर अधें टाकून उजव्या हातांत त्याचा अर्धा भाग वाळत घालण्याच्या तयारींत घेऊन ती कुणीकडेसें पहात होती, अगदीं अनिमीष नजरेनें न्याहाळून पहत होती. ती काय पहात असावी याचा मला अन्दाज लागला नाहीं, पण—

त्या स्थितींत तिच्या देहाला आलेलीं मनोहर वांक कुतुहलानें दीप्त

झालेली ती गहिरी नजर व त्यामुळे विस्तृत झालेले तिचे ते डोळे, क्षणभर देहभान विसरल्यामुळे वक्षस्थलावरचा ढळलेला पदर व त्यामुळे चोळीतून उठून दिसणारी अर्धवर्तुळ वक्षस्थळे, सगळे कांहीं उन्मादकारी व विलोभनीय दिसत होतें. माझ्यासारख्या कलाप्रेमी व कलोपासकाला तें दृश्य अगदीं रम्य वाटलें. मनांत चटकन एक कल्पनासुद्धां येऊन गेली. त्या वेळीं जर माझ्यापार्शीं कॅमेरा असता, तर तिच्या सूक्ष्म हालचालीची केवढी मोठी फिल्म घेतां आली असती व मग त्यावरून जगाला वेड लावणारें चित्र -- च् च् च्. माझी दृष्टी तेथून हलेंचना— वाटलें हें दृश्य डोळ्यांवाटे हृदयांत उतरवून सांठवून ठेवावें. प्रदर्शनाकरतां मीं जें चित्र तयार करीत होतों, ज्याची स्केच मी नुकतीच पुरी केली होती तें चित्र आजच्या या दृश्यापुढें अगदींच कलाहीन व निःसत्व वाटूं लागलें.

एखादें गूढ उकलीत असतांना पुष्कळशा नव्या नव्या गोष्टी कळाव्या त्याप्रमाणें मला दुर्गांत आज नवनवें सौंदर्य दिसूं लागलें.

‘वस्स ठरलें!’ प्रदर्शनाकरतां जें चित्र करावयाचें तें आजच्या या विलोभनीय दृश्यावरूनच काढायचें, पार्श्वभूमी तेवढी बदलली ह्याणजे झालें. मी मनाशीं निश्चय केला.

‘काय ठरलें?’ विभावरी अचानक कुठून माझ्यापुढें येऊन उभी राहिली, कल्पना नसतांना एखादेवेळीं मेघांचा भयंकर गडगडाट होऊन वीज चमकावी तसं मला वाटलें—मी क्षणभर दचकलों आणि ओशाळलोंही— मी अपराध्याप्रमाणें मान खालीं घातली, विभावरीच्या डोळ्यांतील तो अंगार मला सहन होईना. —आणि जरा वेळानें मी वर मान केली त्यावेळीं मला काय दिसलें—

आगीनें जळून जाऊन एखादा रमणीय प्रदेश भकास व उजाड व्हावा, तीच भकासता व भेसूरता मला विभावरीच्या डोळ्यांत दिसली.

असें कां व्हावें ?—मवांशी माझ्या विभेच्या पाणीदार डोळ्यांच्या शिंपल्यांत आनन्दाचे मोती नाचत होते, त्यांत ही क्रोधाची व दुःखाची माती कां कालवली जावी ? मला अत्यंत वाईट वाटलें भावनाप्रधान माणसाचें असेंच होत असावें.

मीं विषण्ण चित्तानें त्या चित्राकडे आणि दुर्गानें वाळत टाकलेल्या धोतरांकडे आळीपाळीनें पहात होतो. आणि विभा फुत्कारीत होती. तिला बोलण्यास कशी सुरवात करावी हें कळत नव्हतें.

“आजच नाही, मीं किती तरी दिवसांपासून पहात आहे. अशा वेमुर्वत व अभिलाषी नजरेनें तुम्हीं तिच्याकडे पहातांना मीं तुम्हांस कैक वेळां पाहिलें आहे, पण बोलतें मात्र आजच, हृदयांत दडवून ठेवलेला हा भार मला आतां सहन होत नाही. या भारानें माझ्या हृदयाचे बंध तुटून पहातात, आज मला हा भार ओकून टाकलाच पाहिजे—

—“तुम्हां शिकल्यासवरल्या माणसांस हे चाळे शोभतात का ? कला व नीति यांचा सम्वध नाही हें तत्व तुम्हीं आज बोलून दाखवितां, त्याप्रमाणेंच कलावन्तांचा व नीतीचाही सम्वध नाही हें तुमचें मत असणार, आतां हें बोलायला जरा कचरतां येवदेंच—आणखीं कांहीं काळानें, कलावन्तांनी कलावंतिणींप्रमाणें नीतीचा मुलाहिजा ठेवतां कामा नये असेंच तुम्हीं प्रतिपादन करणार, नव्हे ?” विभावरी फुत्कारली ! सिंहाची गर्जना पुरवली, पण नागिणीचा फुत्कार धैर्यवान माणसांच्या अंगावर देखीऊ शहारे आणतो.

“छे छे. विभा उगीच अर्थाचा अनर्थ करून डोक्यांत राख घालून घेतेस” मला पुरें बोलूं न देतांही विभा मधेंच ह्मणाली—

—‘आणखी अनर्थ तो काय व्हायाचा आहे, तुमची ही वेलगामी व वेळूट मनोवृत्ति काय अनर्थ करणार नाही ? आणि या करण्यानीं संसा-

रास आग लागल्यावर त्याची राख माझ्याच डोक्यांत घालून ध्यावी लागेल.

विभावरी उत्तराकरतांही थांबली नाही.

‘चू चू चू. दुर्गाचा आणि माझा काय संबंध आहे. हें हिला टाऊक का नाही? मग? स्त्रियांना देवानें विशालदृष्टी दिलीच नाही कां?’ मला कसेसेंच होऊं लागलें—मी धाडकन् आगमखुर्चीवर अंग टाकलें.

—त्याचवेळीं आंतल्या खोलींतून कोणीसैं खोल मुस्कारलें—मीं आजू वाजूस पाहिलें, कुणीही नव्हतें—खोलींत कुणाचींशीं भारावलेलीं पाऊलें जमिनीवर वाजलीं आणि तींही किती मन्दपणें! चालणाऱ्या माणसाच्या भारावलेल्या जड अंतःकरणाचा भारच जणुं त्या पावलांना साहत नव्हता, हृदयांत दाटलेल्या खिन्नतेमुळें पाऊल उचलवत नव्हतें.

मी चमकून पाहिलें--दुर्गा तर तेथें नव्हती ना ?

*

*

*

माझे चार दिवस मनस्वी मनस्तापांत गेले—विभेवर माझें फार प्रेम होतें आणि तिनें अबोला धरला होता, धुल्लक गोष्टींवरूनमुद्रां ती त्रागा करीत होती. मनाच्या त्या अवस्थेंत केवळ मनःशांती करतां मी तें चित्र, दुर्गाच्या मनोहर पोझचें चित्र पुरें केलें. तेव्हां कुठें जरा मला बरें वाटलें.

माझें चित्र पुरें झालें. त्या दिवशींचीच गोष्ट, विभेसही आपल्या वागण्याचा पश्चात्ताप झाला असावा, पण तो व्यक्त करण्याचें मनोधैर्य मात्र तिला होत नव्हतें. आज वन्याच उशिरां मीं घरीं आलों, चार वाजतां मित्रांकडे वसायाच्या निमित्तानें घराबाहेर पडलों होतो; टेवळावर एक पत्र माझी वाट पहात होतें. मीं तें फोडलें आणि वाचूं लागलों, माझे डोळे भरून आले.

पत्र तसेंच हातीं घेऊन मीं घरांत गेलो. विभा कायसें करीत होती मींच बोलावयास सुरवात केली.

‘विभे, आज दुर्गा कुठं गेली? तूं तर तिला कांहीं बोलली नाहीस ना?’

‘मीं कशाला बोलूं?’ विभा जरा तोऱ्यानेच हणाली.

‘मग? दुर्गा कुठं गेली?’

‘मला तर ती हणाली कीं आज आपणास आपल्या एका मैत्रिणीस भेटावयास जावयाचें आहे व त्याकरतां आपण तुमची परवानगीही घेतली आहे, तेव्हां मी वापडी तिला कशास अडकवून ठेवूं?’

‘मीं आणि परवानगी दिली आहे? काय हणतेस तूं! आज चार दिवस ती माझ्याशीं बोलली सुद्धां नाही—’

‘मी खोटें का सांगतें? ती आली हणजे विचारा पाहिजे तर’

‘ती आतां कुठची परत येते—मी हताशपणानें हणालों.

‘हणजे’ विभा आश्चर्यचकीत होऊन हणाली.

‘हणजे काय! हें बघ, घे वाच’

मीं ते पत्र विभेच्या अंगावर फेकलें.

विभावरी वाचूं लाली. दुर्गानें लिहिलें होतें:—

भार्गवदादा यास:—

माझे शतशः नमस्कार

मीं परवांचा तो प्रसंग पाहिला आणि ऐकलाही, मला पूर्णपणें कळून चुकलें कीं वहिनीच्या मनांत आमच्याविषयीं संशय उत्तन्न झाला आहे, आणि तो गैरसमज कसा दूर होईल याचाच विचार गेले दोन तीन दिवस मीं करीत होतें, पण परिणामकारक उपाय मला सुचत नाहीं, पण एकच एक गोष्ट मनास पटली ती हणजे मी येथून नाहींसें होणें आणि तेंच तर आज मीं करीत आहे—एक दोनदां विभावहिनीच्या मनांतलें संशय पिशाच घालविण्याचा मीं प्रयत्न केला. पण तो अपयशस्वी ठरला. इतकेंच

नव्हे तर त्या करून बसलेला त्यांचा ग्रह जास्त दृढ झाल्या दिवा मालवण्या-
करतां त्यावर वारा घालावा, आणि त्यामुळे तो न विझतां जास्त भडकावा
तसें झालें. त्यांचा गैरसमज दूर करण्याचें सामर्थ्य माझ्या शब्दांत नाही.

मला शोधण्याचा तुझीं प्रयत्न विलकूल करू नका, त्यांचा किंचितही
उपयोग होणार नाही अशीच तयारी करून मी बाहेर पडत आहे.

भार्गवदादा, बावांनीं मी घराच्या गरीब मोलकरणीची पोर हें
लक्षांतसुद्धां न घेतां माझा, एका अनाथ अर्भकाचा प्रतिपाल केला. त्यांनीं
मला मुलासारखं वागविलें आणि गरजेपुरतें शिकवलेही, आणि त्यांच्या
पश्चात तूं मला लहान बहिणीचा मान दिलास. अशा गोष्टी करणारीं
उदार हृदयाचीं देवमाणसें दुनियेच्या बाजारांत मिळत नसतात रे—
आणि विभावहिनीच्या मनांत आतां कुठला सैतान संचारला देवास
माहित.

भार्गवदादा मी जर तुला परका मानलें असतें, तर आभारप्रदर्शनाचें
अवडंबर माजवून पत्र भरून टाकलें असतें—भावानें बहिणीकरितां केलेला
स्वार्थत्याग कां कुठें मोजतां येतो? आणि त्याबद्दल कोण आभार मानतो?

मला जें काय वाटतें तें लिहितां येत नाहीं तूं जर या तुझ्या बहि-
णीला पुरें ओळखलें असशील तर मला काय वाटतें, माझ्या अंतःकरणांत
तुमच्याबद्दल काय बसत आहे हें तुम्हांस मीं न लिहितांही कळेल अशी खात्री
आहे.

विभावहिनीच्या मनांतली संशयाची अग्नि जर कधींकाळीं वितळलीं
तर मीं मला स्वतःला घन्य समजेन.

आणि काय लिहूं?—लिहिलें तेंच पुष्कळ झालें

तुझी मानलेली बहिण

दुर्गा—

मीं विभेकडे पाहिलें. तिच्या डोळ्यांतून अविरल अश्रुप्रवाह होत होता. दुर्गानें लिहिल्याप्रमाणें तिच्या मनांतली संशयाची अंधे तर वितळून डोळ्यांतून पाझरत नव्हती ना ?

! कि छ

नव्हती—चेहऱ्यावर तर मांसाचा लवलेश दिसत नव्हता — कपालाची कवटी अगदी स्पष्ट दिसत होती व कानशिलांवरील शिरा आपले अस्तित्व स्पष्ट दर्शवीत होत्या. गालांची हाडे खूब वर आली होती व त्यामुळे तिचे डोळे खोल विहीरीच्या मुळाशी पाणी दिसावे त्याप्रमाणे त्या खांचांत लुकलुकत होते. नेहमी तुडुंब भरून असणारा तलाव आवर्षण पडून शुष्क व्हावा व त्यामुळे त्याचे अंतरंगांतले दैन्य प्रतित व्हावे तसे तिचे डोळे दिसत होते. आतां पूर्ण निस्तेज व भकास दिसणारे डोळे एकाकाळीं फार तेजस्वी व सुन्दर असावे असे अनुमान त्यांच्या सुवक ठेवणीवरून करणें चुकीचें ठरलें नसतें. डौलदार, सुन्दर व भरगच्च केशकलाप मात्र धनिनीशीं अजून वेईमान झाला नव्हता, कित्येक महिने तेल आणि फणीचा संपर्क न लागल्यामुळे केसांच्या जटा झाल्या होत्या पण त्याचा संभार मात्र तिळभरही कमी झाला नव्हता.

एवढे हे विचार एका क्षणांत माझ्या डोक्यांत येऊन गेले. पावसाळ्यांतील काळोख्या रात्री चटकन वीज चमकावी व क्षणमात्र सारा प्रदेश दृग्गोचर व्हावा तसें झालें—

मीं थबकलेला पहातांच तिला वाटले आपणांस कांहींतरी भिक्षा मिळेल. ती लाचारीनें जवळ आली. तें मूर्तिमंत दैन्य पाहून माझे अंतःकरण कळवळलें.

मी खिशांत हात घातला. मोडीचे पैसे नव्हते. पाकिटांत फक्त नोटीच होत्या. वेड्यासारखी मी रुपयाची नोट काढली, पण पैशाचा मोह फार कठीण असतो. मीं परत ती आंत कोंबली.

—पण तिची ती दीन मुद्रा पहावेना—मी भावनावेगानें परत तीच नोट काढली व तिच्या हातावर ठेवली व मोटारींत बसलों.

तिचे डोळे भरून आले—त्या अश्रूंत रुपया मिळल्याच्या आ-

नंदापेक्षां कृतज्ञताच पुरेपूर भरली होती. हे मला स्पष्ट दिसलें. पैसा दोन पैसे मिळण्यास कोण मारामार पडते. मग रुपयाची नोट हातावर पडणें ह्यणजे काय कमी आश्चर्याची गोष्ट? जेथें हिमकण दिसत नव्हता तेथें हिमालय उभा केल्यास कोण भांवावणार नाही ?

ती आभार भानण्याचें नुसतें 'देव तुमचं भलं करो' असं ह्यणण्याचं देखील विसरून गेली.

कोणीसैं मागें बोललें.

“रावसाहेब तुहीं अपात्रीं दान केलेंत. ही एक महाभयंकर वाई आहे. तिच्या साळसूद चेहऱ्यावर जाऊं नका —ही हडळ खुनी आहे.”

मी मागें वळून पाहिलें. मागच्या सीटवर एक वयस्क गृहस्थ बसला होता.

ही वाई आणि खुनी ? मला कल्पनाच असह्य झाली, अणि मी ह्यणलों मुद्दां “ही वाई आणि खुनी ? उद्यां मुंग्यांनीं हिमालय उचलला नाहीतर समुद्र पिऊन टाकला या सारखें असंभाव्य तुहीं सांगाल” मी हेटाळणीनें हंसलों. मला त्या गृहस्थाचा अंतर्दामी राग आला होता.

“मीं खोटं का सांगतो, ऐकणार कां हिची हकिकत ?

“मीं मानेनेंच अनुमती दर्शविली.

पॅसेंजर अजून पुरे भरले नव्हते, शॉफर विड्यांच्या दुकानीं एका तिपाईंवर बसून विड्या फुंकित होता.

*

*

*

हिचं नांव हिरा ?

गेल्या चार पांच वर्षांत जर तुम्हीं हिला पाहिली असती तर ? वर्णन कशाला करून सांगूं साऱ्या म्हाडदोळांतच नव्हे तर उभ्या अंत्रुज महालांत इच्यासारखी सुन्दर कलावंतीण नव्हती. तिच्या सहवासास आतुर

झालेले रंगेल शेंकड्यांनीं रक्कम मोजावयास तयार होते — हिची आई आपल्या धन्यांत उत्तम कसलेली असल्यामुळे सगळ्यांस तिनें झुलवीत ठेवलें होतें, हेतु हा कीं जो जास्त पैसा देईल त्याच्याशींच तिची “ हात लावणी ” (मधुचन्द्र) साजरी करावयाची. शेवटीं एका रंगेल गुजराणें सच्चा हजाराचा सोन्याचा साज व दोनशें रुपयांचा शाळू तिला नेसविला. यावरून तुह्यांस तिच्या सौंदर्याची कल्पना येईल. मला तर ऐकूनमुद्रां माहित नाहीं कुणा कलावंतिणीनें एवढी रक्कम घेतल्याची.

झालें, त्याचा दीड हजार दीड महिन्यांतच सम्पला. आणि त्यानन्तर किती उल्लू तरुणांनीं आपलीं घरे धुळीला मिळवून या चांडाळणीचें दार भरलें, आणि शेवटीं येथल्या बाबू सावकाराचा मुलगा केशव इच्या नावडींत सांपडला, अगदीं पुढा इच्या अहारीं गेला. एरव्हीं पोर किती सालस आणि शहाणा, पण इनें कसलें चेटूक करून त्याला भारून टाकला होता देव जाणे !

केशवनें अगदीं उरवून टाकलें कीं आश्विनशेटप्रमाणें हिलाच आपली पत्नी करावयाची. त्याच्या वडिलांना ही गुणगुण कळली पण त्यांनीं तिकडे त्यावेळीं विशेष लक्ष दिलें नाहीं — कारण त्यांना वाटलें असावं कीं श्रीमन्तांच्या मुलांनीं एखादें अंगवस्त्र बाळगलें तर त्यांत विशेष दोषार्ह असें काय आहे !

पण लवकरच त्यांची ही चूक त्यांच्या नजरेंस आली.

केशवास जेव्हां थोरा मोठ्यांच्या मुली सांगून येऊं लागल्या तेव्हां सारा प्रकार उघडकीस आला — केशवनें आपण लग्न करणार नाहीं असें अगदीं चक्रे सांगितलें.

बाबू सावकारानें प्रथम प्रेमानें, नन्तर रागानें, अगदीं हरतऱ्हेनें समजाऊन सांगितलें, तूं नुसता लग्न करतो ह्मण, मग पाहिजे तर

हिरेला जन्मभर राख ठेव असेंसुद्धां त्यांनीं त्याला सांगितलें. पण एकनिष्ठ प्रेमाच्या कैफानें धुन्द झालेल्या केशवनें सारें धुडकावून लावलें.

साम, दाम, दण्ड, भेद सगळे झाले. केशव कांहीं आपल्या निश्च-
यापासून ढळला नाही. इतका त्याला या डांकिणीनें भारला होता.

शेवटीं बाबू सावकारांनीं एक अचुक युक्ती काढली आणि तिचा अगदीं सोळा आणे उपयोग झाला.

त्यांनीं केशवास बोलावून घेतलें आणि विचारलें.

“केशव तूं या सांगून आलेल्या मुलींशीं लग्नच करणार नाहीस कां ?”

“नाहीं” केशवनें स्पष्ट उत्तर दिलें.

पण हा जो एवढा स्वार्थत्याग तूं करतो आहेस त्यास ती हिरा योग्य तरी आहे का”

“अलवत ! तिच्या इतकी योग्य स्त्री दुनियेंत लाभणार नाही” हिरेच्या मादक प्रेममदिरेनें धुंद झालेला केशव उत्तरला.

“अस्सं ? इतकी खात्री तूं कशाच्या जोरावर देतोस ?”

“कशाच्या ह्मणजे ? मी माझ्या स्वतः इतकाच तिला ओळखतो.”

“अस्सं ? मग प्रत्यक्षास प्रमाणं नकोत. तसं झालं, ती जर माझ्या कसोटीस उतरली तर तिला सून म्हणून अंगिकारण्यास मला केव्हांही कमीपणा वाटणार नाही” सावकारांनीं उत्तर दिलें.

“होय का ? सांगा तर मग. तुम्हीं सांगाल तें दिव्य मी तिला करावयास लावतो. माझ्याकरतां ती प्राणसुद्धां देईल मग इतर गोष्टींची काय कथा.” केशव आनन्दून ह्मणाला.

“मी सांगतो. वेड्यांना वित्ताशिवाय दुसरं कांहीं मोठं नसतं— हिरेस ह्मणावं कीं आम्हीं तूर्त अडचणींत आहोंत तेव्हां दोन सहिन्याकरतां

तुझे एकंदर सगळे दागिने दे—आणि तिनें जर ते दिले तर तुला पाहिजे तसें करण्यास मी संमति देईन

“एकतांना रावसाहेब—” बोलतां बोलतां तो इसम माझी जिज्ञासा जास्त प्रज्वलीत करण्याच्या हेतूनें ह्मणाला.

मी मानेनेंच होकार दर्शविला.

—आणि तो पुढें सांगूं लागला.

“आणि ऐन मुद्यावर येतांच सारा इमला गडगडला—किती झालं तरी वेश्या. जातीवर ही जायचीच—हिनं स्पष्ट नकार दर्शविला आणि विचाऱ्या केशवनें भावनेच्या भरांत या हिरेपार्यां हिरकणी खाऊन प्राण दिला—तुम्हींच आतां सांगा? या खुनाची, मृत्यूची म्हणा हवीतर नैतिक जबाबदारी या चांडाळणीवर नाहीं कां पडत?

“पापाचा पैसा तरी कुठं राहातोय? तो आल्या पावलींच गेला. हिची ही अशी वाताहात झाली आणि हातीं ही नरोटी आली.”

तो अगदीं मनापासून बोलत होता.

मी सहज जिज्ञासेनें विचारलें—

‘तुम्हांस ही इतकी वित्तम्नातमी कशी लागली?’

‘अहो काय सांगूं तुम्हांला? त्या दुदैवी केशवचा मी मामा ‘तो कपाळावर हात मारून म्हणाला.

मी वळून त्या भिकारणीकडे पाहिलें, ती पण तिथेंच उभी होती. मला वाटलं ती गेली असेल—आपला घाणेरडा पूर्वेतिहास ऐकत कोण उभा रहाणार?

पण माझा अन्दाज चुकला—ती तेथेंच उभी होती व थरथर कांपत होती. तिचें हे कांपणें भीतीचें कीं रागाचें होतें कुणास ठाऊक. पण तिच्या डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह मात्र चालला होता.

मी तिच्याकडे रोखून पाहिले — हे खरं ना? असं विचारण्याचा माझा मानस होता पण त्या पूर्वीच ती बोलू लागली.

‘तुम्हीं त्यांचे मामा ना? एका तर मग — तुम्हींच तें ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. जी गोष्ट आजपर्यन्त मी कोणाजवळही बोललें नाहीं ती आज प्रथमच तुमच्यापुढें बोलतें — आणि हें बोलणें शेवटचेंच आहे. या पुढेंही कोणाजवळ मी ती गोष्ट बोलणार नाहीं — माझ्याबरोबरच ती माहिती नष्ट होणार होती परन्तु ओत्रास आलें, आणि माझ्या या उपकार कर्त्यासमोर तुम्हीं माझी बदनामी केली म्हणूनच मला ब्रोलावं लागलं. आणि हृदयांत दडवून ठेवलेलं कटु सत्य उजेडास आणावं लागलं. पण हें पत्र वाचा.’

तिनें आपल्या मळक्या चोळीच्या फाटक्या खिशांत ठेवलेलें एक पत्र काढलें, वर दोन चार कागदांची आवरणें होतीं.

‘हं, मोठ्यानें वाचा — यानां ऐकू द्या’ ती ह्मणाली.

मी मोठ्यानें वाचावयास सुरवात केली.

माझ्या हिरेस.

— कोणत्या तोंडानें मीं तुला सांगूं? तुझी केवळ परिक्षा पहाण्यास झणून माझ्या वडिलांनीं अडचणीची थाप देऊन माझ्यांकडून तुझे दागिने आणावयास सांगितले पण मला लगेच कळलें कीं तें सोंग होतें — तुझे दागिने त्यांच्या तिजोरींत पडले ते कायमचे — तुझे हे दागिने गिळंकृत करण्यांत त्यांचा आणखी एक अमानुष दुष्ट हेतु होता — या दागिन्यांमुळें तुझ्या माझ्यांत वितुष्ट येईल व तें आलें झणजे माझें लग्न कोणाही श्रीमन्ताच्या मुलीबरोबर लावायचें — त्यांचा हा डाव फार उशिरां माझ्या लक्षांत आला — वाटलें कीं वडील न झणतां त्या नरपशूच्या नरडीचा घोंट घ्यावा पण — पण — ?

असो; तुला विस्तृत तें आणखी काय लिहूं? तुला मीच सर्वस्वी नागवली, हें ऋण एकच नव्हे तर शम्भर जन्म घेऊन फेडीन, तोंपर्यंत माझ्या आत्म्यास मुक्ति मिळणार नाही!-पण पुनर्जन्माच्या गोष्टी कशाला? या शेवटच्या वेळीं तुला पुष्कळ पुष्कळ लिहावेंसें वाटते पण लिहवत नाहीं-- मी तुझा शतशः अपराधी आहे ही जाणीव उराशीं घेऊनच मी आत्महत्या करित आहे--तुला हें पत्र जेव्हां पोहोचेल त्यावेळीं माझा आत्मा शरिराचीं बन्धनें तोडून गेलेला तुला आढळून येईल.

मला विसरून जा असें तुला कोणत्या तोंडानें सागूं?

तुझा ह्यणण्यास लाज वाटते पण या शेवटच्या वेळीं लाजायचं तरी कुणास !

तुझाच,

केशव बाबू सावकार

‘सही आणि अक्षर पहा! त्यांचं ना हें?’ ती झणाली.

मामानीं पत्र पाहिलें, ते उगीच राहिले--

‘पुढची हकिकत अगदीच त्रोटक. त्यांच्या निधनानन्तर मी माझी शरिरविक्रयाचा धन्दा सोडला, इतकेंच नव्हे तर सगळे सौभाग्यालंकार वर्ज केले आणि त्यांच्या नावानं वैधव्य पत्करलें जन्मापासून पाठीस लागलेले पोट कसं तरी भरणं भाग होतं, आणि दुदैवानें मी त्यावेळीं गरोदर होतें--कावाडकष्टांची संवय नव्हती--जिवास फार त्रास होई--पण मी त्याची फिकीर केली नाही--पण दुदैवानें माझी पाठ सोडली नाहीं--मी त्या श्रमानीं आजारी पडलें आणि त्यांतच अपुन्या महिन्यानीं वाळन्तपण झालें. आम्हां कलावन्तीणींजवळ दागिन्याशिवाय दुसरी कसली सम्पत्ती असणार ?

दागिने तर पूर्वीच गेले होते-- जें काय किडूक मिडूक होते तेंही

सुखाचे क्षण ५

सम्पले---आजार चालूच होता---बाळन्त रोग थोडाच बरा होतोय लवकर.
अशा स्थितीत भिक्षेशिवाय दुसरा कोणता मार्ग मी पत्करणार?

क्षणभर नितांत शान्तता पसरली.

‘आतां तरी ह्मणाल का मला खुनी?’

माझ्या हातांतलें तें पत्र हिसकावून घेऊन ती निघून गेली.

मामा तिच्या अदृश्य होत जाणाऱ्या पाठमोऱ्या आकृतिकडे आ
वासून पहात होते.

पंढरीचा वारकरी

आणि अजूनही जेव्हां जेव्हां मला त्या प्रसंगाची आठवण येते, तेव्हां तेव्हां हृदय अगदी भरून येते व तें डोळ्यांतून अश्रुरूपानें वाहूं लागते. मी एरव्हीं त्यावेळीं अगदीं मोकळ्या मनानें व निर्व्याज अन्तःकरणानें ते शब्द उच्चारले होते; त्याचें प्रत्यन्तर मला इतकें तन्तोतन्त मिळालें, कीं तें आठवलें ह्मणजे मन खिन्न होतें. त्यावेळीं जर ही भीषण भवितव्यता मला समजली असती तर ---!

पण आतां काय त्याचें? बोललेला शब्द आणि सोडलेला वाण थोडाच परत येणार आहे!

मी माझ्या मनाचें समाधान करून घेऊं लागलों ह्मणजे ह्मणतो--- 'बोलाफुलाला गांठ पडली झालें;' काकतालीय न्यायानें पुष्कळशा गोष्टी आपोआप घडतात ह्मणून कां कोण इतकें जिवास लावून घेतो? मी जें बोललों तें त्याचें अकल्याण व्हावें या उद्देशानें खात्रीनें नव्हे; ---आणि अशा तऱ्हेनें मी दोषमुक्त होऊं पहातो. पण---

पण बोलतो हे शब्द न्हदयाला पटत नाहीत. उलटतपासणीत कस-

लेला विद्वान वकील खऱ्या साक्षीदारासमुद्धा कायद्याचा कीस काढून खोटे बोलल्याच्या आरोपांत पकडतो; पण ते बोलणें बुद्धीस भारणारें, चक्रविणारें असतें. एक वेळ बुद्धीस दिपवणें शक्य असतें; पण भावनेला हृदयाला चक्रविणें काहीं सोपी गोष्ट नाही. साऱ्या जगाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून उजळ माथ्यानें फिरणारा संभावीत हृदयाच्या जाचणीनें वेजार होऊन जातो. अफाट विश्वास चुकविणें एक वेळ शक्य असेल, पण मूठभर हृदयापुढें तो वापुडवाणा होतो. साडेतीन हात देहांत जर कुठें ईश्वर वास करीत असेल तर तो हृदयांतच. प्राणीमात्राच्या हृदयांत ईश्वर असतो असें म्हणण्यापेक्षां त्याचें हृदय हाच त्याचा ईश्वर असतो असें म्हणणें जास्त सयुक्तिक ठरेल.

पणजीस त्यावर्षी मी प्रथमच 'लिसेव' शिकण्यास आलों. त्यावेळीं माझे धय फार तर बारा-तेरा वर्षांचें असेल. खेड्यांतील 'इश्कोलांतून पणजीच्या 'लिसेवांत' आल्यावर जगाच्या अवाढव्यतेची साधारणशी कल्पना मला आली.

माझे वडील मला पणजीस रघुनाथाच्या देखरेखीखाली ठेऊन गेले. त्यांना रघुनाथाचा पूर्ण विश्वास होता. शिस्त, टापटीप, अभ्यासू वृत्ति व गरीब स्वभाव या एकदर गुणांमुळें माझे वडील त्याला फार मानीत असत. घरचा अतिशय गरीब, पण रक्ताचें पाणी करीत शिकवण्या वगैरे करून त्यानें 'लिसेवा'च्या पांचव्या वर्षापर्यंत मजल मारली होती. यंदां तो पांचव्या वर्षांत होता.

परीक्षा जवळ आली ह्मणून रघुनाथ जारिनें अभ्यास करीत होता. मूळचाच तो अभ्यासू आणि त्यांत आणखी परीक्षा जवळ आलेली; मग त्यानें अभ्यासावर झोड उठविली असल्यास नवल काय? यंदा परीक्षा सुखरूपपणें पास झाल्यावर पुढल्या वर्षी त्याला पोटाचा प्रश्न सोडवावयाचा

पंढरीचा वारकरी !

होता. कुठेही चांगलीशी जागा रिकामी झाली, की पांचव्या वर्षाचा दाखला दाखविल्याशिवाय तिथे प्रवेश मिळत नसल्यामुळे ज्ञानप्राप्तीपेक्षा पोटाचा प्रश्न सोडविण्याकरितांच तो शिकत होता. त्याचे एकच ध्येय होते आणि ते म्हणजे कुटुम्बांतील मण्डळीचा सुखासमाधानाने चरितार्थ चालविणे. आणि याकरितांच विचारा हाडांची काडे झिजवीत असे. आणि तो डोक्याचा थोडा जड असल्यामुळे त्याला ती उणीव डोकेशोड करून भरून काढणे भाग होते.

असाच एक दिवस तो अभ्यास करित आपल्या चटईवर पडला होता. नुकतीच दिवेलावणी झाली होती. मी सारा सायंकाळ भटकून नुकताच परत खोलीत आलों होतो.

रघुनाथाच्या हातांत जॉमेटीचे पुस्तक पाहून मलाही दुसऱ्या दिवशी जॉमेटीचा तास होता त्याची आठवण झाली.

मी जॉमेटीचे पुस्तक घेऊन वसलों, वाचलेही, पण मला ते नीट समजले नाही.

“रघुनाथ, मला जरा हे सांग !” मी माझ्या तोंडांत म्हटले. मी लक्ष्मीपुत्र होतो आणि रघुनाथाचा बाप आमचा आश्रित होता, एवढाच सम्बन्ध पुरे होता.

“थांब ! मला मध्ये अडथळा करू नकोस, मला आतां वेळ नाही. जेवण झाल्यावर मग पाहू.” रघुनाथ पुस्तकांतून डोकें न काढतांच म्हणाला.

“मोठा आला आहे अभ्यास करणारा ! अभ्यास करून काय दिवे लावणार ते कळलेच आहे. यंदा एक छानदारसा ‘शुभ’ (नापास) पडला म्हणजे कळेल !” मी फटकळपणाने बोलून गेलों.

रघुनाथाने डोळे वटारले. माझ्याने त्याच्याकडे—त्याच्या त्या

डोळ्यांकडे पहावलें नाहीं. पण त्यावेळीं कुठून मला दुष्ट इर्षा झाली. मी मान वर न उचलतांच पण चढेलपणानें म्हटलें.

“हो! हो! यंदा नापासच होणार तूं!”

रघुनाथ चटईवरून ताडकन उठला, व त्यानें माझे दोनही हात पकडले मला वाटलें, तो आतां माझ्या थोवाडींत भडकावणार! आणि तो तसें करणार होता. परंतु त्यानें दूरवर—अगदीं माझ्या वडिलांपर्यंत दृष्टी पोचवून विचार केला व मोठ्या संयमानें त्यानें आपलें मन आवरलें. त्यानें माझे हात सोडले; नव्हे, त्याच्या हातून ते गळून पडले व तो परत जाऊन वाचण्याचा प्रयत्न करूं लागला. परंतु त्याच्या हृदयांत कसेंसेंच होऊं लागलें तो एकदम रडूं लागला. त्याच्या डोळ्यांतून सरसर वहाणारे ते अश्रुविन्दु पाहून माझें हृदय विरघळलें. मला अगदीं मेल्याहून मेलें झालें. त्यापेक्षां त्यानें माझ्या थोवाडींत दोन भडकावल्या असत्या, तर एकवेळ चाललें असतें.

मला फार वाईट वाटलें. माझें हृदय व्यथित झालें. माझा अभिमान पार रसातळाला गेला. मी रघुनाथाच्या चटईवर जाऊन बसलों.

त्याचा हात माझ्या हातांत घेत मी म्हटलें, “रघुनाथ, तुला वाईट वाटलें का? रागाऊं नकोस, मी तुझी क्षमा मागतों. पोरपणानं कांहींतरी बोललों. दोन थोवाडींत पाहिजे तर मार; पण मनांत राग धरूं नकोस. नाहींतर मीच पाहिजे तर दोन थोवाडींत मारून घेतों.” असें म्हणून मी भावनावेगानें खरोखर हात उचलले देखील. पण रघुनाथानें ते धरले, आणि एक दीर्घ सुस्कारा सोडला.

वादळी वाऱ्यानें एका क्षणांत एकादें स्थिर झाड कचकचून हलावें, तसें माझें हृदय त्या एवढ्याशा सुस्कारानें हलून गेलें.

— आणि दुदैवानें झालेंही तसेंच!

पंढरीचा वारकरी !

रघुनाथ त्या वर्षी तर नापास झालाच; पण आणखी दोन वर्षे परिक्षेस बसूनही त्याला तीत यश आलें नाहीं; दुर्दैव विचान्याचें ! ज्ञान आणि परिक्षा यांतील संबंध पुष्कळ वेळां नाहींसा होतो. परिक्षेचा डोंगर वशिल्याचीं तडें सहज चढतात; पण पायीं चालणाऱ्या पांथस्थास तें मुलभ नसतें.

विचान्या रघुनाथाचीं सुखस्वप्नें शेवटीं स्वप्नेंच ठरलीं. त्याच्या आशा-आकांक्षा त्याच्यामतें धुळीस मिळाल्या.

तो शिकवीत असलेलीं मुलें त्याच्याबरोबर शिकूं लागलीं. त्याची त्याला अत्यंत लाज वाटूं लागली. त्याचे सोवती मेडिकल कॉलेजांत जात होते आणि वेळीं प्रसंगीं थड्डेनें का होईना, त्याला “पंढरीचा वारकरी” ह्मणून हिणवीत होते. आणि तो— ? त्या राक्षसी थड्डेनें मनांत रडत असे.

त्यानें कंटाळून शेवटीं ‘लिसेब’ सोडला, पणजी शहर वर्ज केले आणि आपल्या गावीं निघून गेला.

आणि—

—काहीं महिन्यांनीं कळलें, कीं त्यानें जिवास कंटाळून आत्महत्या केली-

तों

, चला,
ड करीत

दिवजांची जत्रा

फ हिल्यानदांच त्या वर्षी मी आमोण्यास गेलों. खाशांचा फार दिवसांचा आग्रह होताच, तेव्हां म्हटलें यन्दा जावेंच झालें. आणि त्या शिवाय मीही बराच भाविक होतो. अमोण्याच्या वेताळावर माझी श्रद्धा होती. वेताळाच्या साक्षात्काराच्या गोष्टी मी लहानपणापासून ऐकत होतो, व दर वर्षी त्यांत भरच पडत होती. आमच्या घरांतसुद्धां त्यास नवस केल्यानें पुष्कळशा गोष्टी आमच्या मनासारख्या घडल्या होत्या. अशा देवस्थानीं एरव्हीं यापूर्वीच पोंचावयास पाहिजे होतें. तेव्हां यन्दाचा योग तरी वायां जाऊं द्यायचा नाही म्हणून निश्चय केला आणि त्याप्रमाणें गेलोंही.

दुसऱ्या दिवशीं आम्हीं सकाळींच ढोलांच्या आवाजानें जागे झालों. दारां वरून कांहीं तरी वाजत जात होतें. आमच्या बिऱ्हाडासमोरील रस्त्यानें सुवासिनी स्त्रियांची एक जंगी मिरवणूक जात होती. प्रत्येकीच्या उजव्या हातांत एक एक 'दिवज' (झाडाच्या आकाराची मातीची पंचारती) होतें, आणि डाव्या हातांत एक लहानसें मातीचें नाही तर तांब्या-पितळेचें तेलचें भाण्डें होतें. मिरवणूक किती तरी लांब होती. सरासरी एक तास तरी तिला आमच्या बिऱ्हाडापुढून जावयाला लागला; मिरवणुकींत माझ्या

दिवजांची जत्रा

सारख्या चिकित्सक दृष्टीच्या माणसास पहाण्यासारख्या किती तरी गोष्टी होत्या. प्रत्येक सुवासिनी स्त्री ऐपतीप्रमाणें कमी अधिक उंची लुगडीं नेसल्या होत्या, व त्यांस साजेशा कोंपरापर्यन्त पोंचणाऱ्या चोळ्या व दागदागिने त्यानीं घातले होते. सगळ्या वायका ब्राम्हणेतर व विशेषतः कुळवाडी, गापती वगैरे अशिक्षित समाजांतील होत्या. त्यांच्या त्या तजेलदार काळ्या वर्णावर हीं वस्त्रभूषणें अगदीं मजेदार दिसत होतीं. चालतांना नव्या लुगड्यामुळें होणारा गोंधळ, आजच घातलेले दागिने जागच्या जागीं आहेत कीं नाहीं हें फिरून फिरून चांचपून पहाण्याची धांदल, हें करतांना दुसरा कोणी आपणाकडे पहात नाहीं ना ही भीति, व त्यामुळें त्यांच्या चेहऱ्यावर क्षणोक्षणीं बदलणारे भाव ग्रामुळें तें दृश्य प्रेक्षणीय होतें प्रत्येकीनें बुचड्यावर इतकीं फुलें माळलीं होतीं कीं जवळ जवळ केंस दिसतच नव्हते असें म्हणणें अतिशयोक्तीचें खात्रीनें होणार नाहीं. बाविलोनियाची झुलती वाग जगांतल्या सात आश्चर्यांपैकीं एक समजण्यांत येते, परंतु या झुलत्याच नव्हे तर चालत्याबोलत्या वागा पाहून आश्चर्य वाटल्यास नवल कसलें! शहरांतल्या वायका चार फुलें बुचड्यांत खोवावयार्चीं झालीं तर किती आढेओढे घेतात, मग फुलांचीं ओझीं वहाणाऱ्या या विरांगना पाहून कुणास कौतुक वाटणार नाहीं!

शेवटीं माझें निरिक्षण सम्पण्यापूर्वींच मी ज्यांच्याकडे उतरलों होतों त्यांच्या मुलांनें मला या तन्द्रींतून भानावर आणलें.

‘हं! विचार कसला चाललाय? चहा घेणार कीं नाहीं — हं, चला, धुवा तोंड. आपणास कौल घ्यायला जायचं आहे!’ तो गडबड करीत म्हणाला.

‘कुठें रे तें पण?’ मी विचारलें.

‘सातेरीच्या देवळांत.’ त्यानें उत्तर दिलें.

सुखाचे क्षण ७

‘आणि कौल कसला घ्यायचा आहे तुला?’ मी किंचित आश्चर्याने विचारलें.

‘कौल आणि कसला?’ त्यानें जवळ जवळ मला वेड्यांत काढल्यागत प्रश्न केला, ‘तो तुम्हांला प्रत्यक्ष दाखवतो म्हणजे झाळं ना? चला तर मग.’

‘आणि ह्या मघां वाया गेल्या त्या कुणीकडे?’

‘तिथंच आपणास जायचं आहे!’ तो म्हणाला.

मला आनन्द झाला — पुन्हां तेंच दृश्य दिसणार तर!

आम्हीं कौल घेण्यास गेलों. देऊळ जवळच एका निर्जन टेकडीवर फार जुन्या काळीं बांधलेलें आहे. सभोंवार चारपांच आंब्याच्या विशाल वृक्षांची दाट सावली पडल्यामुलें अगदीं थंडगार वाटत होतें. मूळचेच थंडीचे दिवस, आणि सकाळींच वाहणारा तो उत्साहजनक मंद वारा नसासांत चैतन्य व आनन्द भरीत होता. झाडांतून वाट काढीत खालपर्यंत आलेले सूर्याचे उबदार किरण मधूनमधून पसरले होते; व या नैसर्गिक उष्णतेचा उपभोग फाटक्या अंगाची व कपड्यांच्या अभावीं उघडींनागडीं असलेलीं गरीब महारांचीं पोरें घेत होतीं. उन्चवट्यावरून दिसणारा सभोंवारचा तो हृदयंगम देखावा तन्तोतन्त वर्णन करणें शक्य नव्हतें. तेव्हां तें वर्णन करून वाचकांचा वेळ घेण्यापेक्षां तो एक निसर्गसौंदर्यसंपन्न गोमन्तकांतला नयनमनोहर देखावा होता—एवढ्यांतच त्याचें यथासांग वर्णन आलें.

देवळासमोर मघां दिवजे घेऊन येणाऱ्या वायांची गर्दी होती. दिवजे ओंवाळून आलेल्या वायका हुश्र्य करीत दूर अंतरावर बसल्या होत्या; व वाकीच्या देवळाच्या दरवाजाशीं गर्दी करून आंत जाण्याची संधी साधण्यास सुसज्ज होत्या. जरा एका बाजूस ‘गांठवल’ (नवऱ्याच्या उपरण्याच्या

दिवजांची जत्रा!

टोंकाशीं वायकोच्या पदगाचें टोंक बांधणें हा प्रकार खालच्या जातींत विशेष आहे.) बांधलेलीं कांहीं नवविवाहित जोडपीं उभीं होतीं. आठआठ दहादहा वर्षांच्या या परकऱ्या पोरी पंचवीस वर्षांच्या नवरोजीशेजारीं मान दुमडून उभ्या होत्या; व हे नवरोजीही उंसनी लाज आणून जरा लाजल्या-सारखें दाखवीत होते.

शेवटीं गर्दी बरीच कमी झाली व दूर अन्तरावर थांबलेलीं महारांचीं दिवजें आलीं. एकाच रक्तमांसाचे आणि अस्थिचर्माचे, व आज तर इतर मंडळीसारखे स्वच्छ व शुद्ध असूनही त्यांस देवालयांत प्रवेश नव्हता अंगणांतच त्यांनीं वहिवाटीप्रमाणें आपापलीं दिवजें ठेवलीं व व तेथूनच भक्तिभावानें देवीस नमस्कार केला. एका पोरसवदा तरुणीनें तर विशेष भक्तिभावानें केला असें मला दिसलें, तिनें हात पसरले व डोळ्यांत आंसवें आणून ती कायसें पुटपुटली; थोड्याच वेळानें डोळ्यांत सांचलेले अश्रू गालांवर ओवळले. मला तिच्या शुद्ध भाविकपणाचा फार आदर वाटला इतक्या उत्कट भक्तीस व प्रार्थनेस जर देव पावला नाहीं तर मग देवाच्या देवपणाचे अस्तित्व तें काय? असे विचार माझ्या डोक्यांत येऊन गेले.

त्या वायांनीं भराभर आपलीं दिवजें उचललीं व त्या चालूं लागल्या. ती पोर पण उठली, आणि चालावयास पाऊल पुढें टाकण्यापूर्वींच घेरी येऊन खालीं आदळली मी चटकन पुढें झालों. स्पृश्यास्पृश्यतेचे लाजिरवाणे विचार माझ्या मनाला शिवलेसुद्धां नाहींत. पण इतक्यांत तिच्या बरोबरच्या वायाही तिला सावध करण्याचा प्रयत्न करूं लागल्या. मी पुजाऱ्याकडून पंचपात्रभर पाणी मोठ्या मिनतवारीनें मिळवलों व थोडेंथोडें तिच्या तोंडावर शिंपडण्यास सुरवात केली.

‘अरे म्हारड्यांनं, कौलाचो वेळ जालो — ओडा तिका कुशीक—’

सुखाचे क्षण ७

एक म्हाजारा गांवकर तुच्छतेने व संतापानें कडकडला. मीं डोळे वटारून त्याकडे पाहिलें. कुणास ठाऊक, पण तो आणखी काहीं न बोलतां वाजूस झाला. आणि देवदयेनें तीही सावध झाली. सभोंवार तमासगिरांची गर्दी जमली. एका पोऱ्याकडूनच एक आडसर मीं विकत घेऊन तिला तें थंड पाणी प्यावयास दिलें. माझी ही सक्रिय सहानुभूति पाहून लोकांची तोंडे चमत्कारिक झालीं, व तो भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालेला पहातांच मी जरा मागे सरलों. गगेचें मुख बांधतां येईल पण लोकगंगेचें तोंड कोण धरणार आणि याच जगांत त्यांच्यासमवेत आपणास रहावयाचें आहे, मग त्यांची वेपवा तरी कशी करणार ?

ती सावध झाली व उठून बसली. तेल चोपडून तराडून बांधलेला तिचा बुचडा आतां विसकटला होता. लुगड्याचा पदर तोंडावर शिंपडलेल्या पाण्यानें भिजला होता. रोजांचा (झेंडूच्या फुलांचा) गजरा व पातीचीं हिरवींचार कणसें वाजूस पडलीं होतीं.

“काय झालं हिला ? एकाएकीं घेरीशी आली ?” तिला सावध करणाऱ्या एका बाईस मीं विचारलें.

“तिला व्हय ? धन्यांनूं, ती चार दिसांची उपाशी आसा.” ती बाई म्हणाली.

“उपाशीं — आणि कां ?” मीं विचारलें.

“तिचो घव बरो नाय; ताका थावर दीस (पुष्कळ दिवस) झाले, ताप येता.” तिनें उत्तर दिलें

“मग तापाचा आणि उपासाचा काय संम्वध ?” मीं अधिकाधिक आश्चर्यचकित होत म्हटलें.

“तिनें आंगवण (नवस) केल्या, पांच दिवस उपास करून दिवज वोंवाळीन म्हणून.”

दिवजांची जत्रा

“अस्स !” आतां सगळा प्रकार माझ्या ध्यानांत आला. थोड्या चवकशीनंतर मला माहिती मिळाली.

साळू म्हणजे ती पोर ही खेमल्या महाराची बायको. तिचें लग्न रूढीप्रमाणें वयाच्या सातव्या कीं आठव्या म्हणजे दहा वर्षांपूर्वी झालें, व गतवर्षीच ती वयांत येऊन तिचें गर्भादान वगैरे संस्कार झाले. तोच दिवस नेमका अशुभ होता कीं काय कुणास ठाऊक, एका महिन्याच्या आंतच धड्याकड्या खेमल्यास बारीक ताप येण्यास सुरवात झाली व तो वाढतच गेला. व आतां तर तो आवांक्याबाहेर गेल्याचीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं. एरव्हीं खेमा महार म्हणजे साधा, सरळ, निर्व्यसनी व प्रेमळ माणूस होता. साळू त्याची फार आवडती होती; आणि साळूलाही तो फार आवडत असे. साऱ्या महाभवाड्यांत खेमासारखा हुशार, सशक्त आणि साधा माणूस नव्हता; तर साळूसारखी सद्गुणी, प्रेमळ व नाकीडोळीं नीटस पोरगी नव्हती. परंतु हा सुखाचा संसार दैवाला पहावला नाही.

घराकडे म्हातारी सासू तर या साऱ्या अनर्थांचे कारण साळूच असा ग्रह करून तिला छळीत होती. मरणोन्मुख खेमा तशा आजारी स्थितींत साळूला न छळण्याविषयीं आईचीं आर्जवें करित होता. परंतु त्याचा तितकासा उपयोग होत नसे.

साळूस कोणीसैं सांगितलें कीं, पांच दिवस उपवास करून सांतेरी देवीला दिवज ओंवाळलें म्हणजे ती नवसास पावते व इच्छित मनकामना पूर्ण होतात, म्हणून तिनें हें व्रत केलें होतें, व सुसंगतपणानें तें आज पारही पडलें होतें.

‘देव तुझ्या नवऱ्यास खात्रीनं बरा करील वरं! त्यावरच विश्वास ठेव. आमोण्याचा देव नवसास पांचल्याशिवाय केव्हांही रहावयचा नाही

हा विश्वास ठेव.' मी सहानुभूतीने व तिला घीर देण्याच्या उद्देशाने म्हणालों.

तिच्या चिन्तामेघांनीं काळवंडलेल्या चेहऱ्यावर आनंदाचे उन्ह क्षणभर चमकले. आम्हीं कौल घेऊन घरीं परतलों. माझ्या नजरेसमोर तेंच तें उदात्त प्रेमचित्र नाचत होतें. जगव्यापक प्रेमास महाराच्या झोंपडींतसुद्धां स्थान असतें तर ?

*

*

*

वेताळाच्या देवळापुढील अंगण मनुष्यांनीं नुसतें फुलून निघालें होते. मध्यभागीं मानामानाप्रमाणें खाशी खाशेमण्डळी भरजरी फेटे वांधून बसली होती व राहिलेल्या जागेंत इतरेजन उभे होते. जत्रेच्या उत्सवांतील एक महत्वाचा कार्यक्रम व्हावयाचा होता. 'खेत्र' म्हणजेच मुख्य कार्यक्रम. देवाल्यांतून तरंग व तलवार बाहेर आणण्यांत आली. ठराविक जागेवर 'तरंग' धरून 'जलमी' उभा राहिला. त्याच्याचसमोर लखलखणारी ती तलवार ठेवण्यांत आली.

महारलोक आपले ढोल निरनिराळ्या तालांवर वाजवून 'कुडींत' अवसर आणण्यास मदत करित होते- सारें दृश्य गंभीर व भयानक वाटत होतें. ढोल जोराजोरानें वाजू लागले. मीं महारांकडे पाहिलें; त्यांच्या समु- हांत जर खेमा असता तर त्यानें कसा ढोल वाजविला असता याचें कल्पनाचित्र मी खेमास अजून एकदांही न पहातां डोळ्यांमोसर दिसूं लागलें.

खेत्राचा विधी सुरू झाला. प्रथम नवसास आलेल्या शेंपन्नास कोंबड्यांचे बळी देऊन नंतर बकरीं कापलीं गेलीं. साऱ्या जमिनीवर रक्तच रक्त झालें. शेवटीं कोणिएक ठराविक पद्धतीचे हेल काढून गाऱ्हाणें घालूं

दिवजांची जत्रा

लागला. इतर 'हय सायवा' म्हणून ठराविक वाक्याच्या शेवटीं साथ करीत होते. कोणिएक फाटक्या अंगाचा म्हातारासा इसम तरंगाकडे निश्चल नजरेनें पहात होता. ढोल एका विवक्षित पद्धतीनें वाजू लागले. त्या म्हातार्यावर 'सर सायवा कुडे' म्हणून तांदुळ मारण्यांत येऊ लागले.

थोडक्याच वेळांत त्या म्हातार्या इसमावर 'अवसर' आला. त्यानें धांवत जाऊन ती खाली ठेवलेली तलवार उचलली व चटकन कपाळावर ठेवली, डाव्या हातानें जरा दाबली, सळकन रक्त आलें. कार्यक्रम संपला, आम्हीं उठलों. आमच्या मागच्या गर्दींत कोणीसें बोललें, "बधितलंत, किती जाग्रत देवस्थान आहे?"

"अरे, पण आपणास आतां देवदर्शन घ्यायचं आहे; चाललास कुठं?" माझा मित्र म्हणाला.

"चल तर! उशीर नको. माझं डोकं दुखायला लागलंय." मी उत्तरलों. आम्हीं देवळांत गेलों; तेथेंही गर्दीच होती. कोणिएक इसम देवास मूल्यवान पोषाखाची भेट घेऊन आला होता.

मी सहजच एकाला विचारलें, 'कोण हे?'

'ते शेजारच्या गांवचे इनामदार.'

याच देवाचे महाजन आहेत ते. त्यांच्याहिती 'देमांद' झाला म्हणून केलेला नवस फेडायला ते आले आहेत.' दुसऱ्या एकानें मला माहिती पुरवली.

सकाळच्या प्रकारची मला आठवण झाली. असाच साळूचा नवरा बरा होऊं दे अशी देवास मी प्रार्थना केली.

बिन्हाडीं येऊन कपडे काढून आम्ही विश्रांति घेत होतो. इतक्यांत एक महार येऊन अंगांत उभा राहिला. मी ओटीवर चटईवर आडवा-रलों होतो वाकी मंडळी चहाच्या गडबडींत होती.

“काय रे? काय पाहिजे तुला?” मीं विचारलें.

“धन्यांनू, आमचो तो खेमलो आतांच भायर पडलो! धनयांक सांगूक इल्लय. घरांत ना ते?”

आमच्या विन्हाडाचा घरधनी गांवचा रेजिदोर असल्यामुळें तो सांगावयास आला होता.

“काय म्हणतोस? खेमा वारला?” मीं विचारलें.

मी आश्चर्याविमूढ झालों. मग सकाळची प्रार्थना फुकट गेली तर!

“आणि साळू काय करते आहे रे?” वास्तविक हा प्रश्न विचारणें कमालीचें मूर्खपण होतें परंतु त्या मनःस्थितींत माझे तोंडून काय शब्द निघाले ते मलाच कळले नाहींत.

“धन्यांनू, तांय तुमकां समजलां तर!” तो आश्चर्यानिं माझ्याकडे टकमकां पाहूं लागला.

“काय रे? काय समजलं?” मीं उत्सुकतेनें विचारलें.

“खेमाचो जीव गेल्यानंतर ती जी नाहींशी झाल्या तिचो पत्तोच नाय!”

“काय म्हणतोस? साळू नाहींशी झाली?”

“तसलीच ती अवदिसा!” तो म्हणाला. साळूच्या सासूच्या पक्षाचाच तोही असावा.

मला ते शब्द फार कडक वाटले. साळूसारख्या सालस पोरीला त्यानें अवदसा कां म्हणावें? मला फार वाईट वाटलें. पडलेल्यावर पाय देण्यांत या लोकांना भूषण का वाटतें?

मी तसाच पडून राहिलों. सीमोल्लंघनास गेलेलें ‘तरंग’ परत येत होतें. सगळ्यांनीं उभें राहून देवास नमस्कार केला. मला मात्र उठावें असेंसुद्धां वाटलें नाहीं — मग नमस्कार कुठचा!

दिवजांची जत्रा

माझ्या इच्छेविरुद्ध मी 'पेणी' पहाण्यास गेलों. कलावंतिणीचें नाचगाणें चाललें होतें, रसिक-अरसिक मण्डळी गाण्यांत रंगली होती. मला मात्र तें दृश्य पहावेना कीं गाणें ऐकवेना. तो चंद्रजोतीचा संथ सुन्दर प्रकाशसुद्धां डोळ्यांस त्रास देऊं लागला.

सुन्दर सुन्दर कलावंतिणी आपापल्या मधुर व सुरेल आवाजीनें गाऊन प्रेक्षकांचीं मनें रिझवीत होत्या. त्यांच्यासमोर लोकांचा अगदीं गराडा पडला होता. एरव्हीं मिरवणूक देवाची होती; परंतु त्याच्याकडे कोणीही पहात नव्हतें. उलट देवाच्या बाजूस पाठ फिरवूनच बहुतेक मण्डळी होती.

मी हळूच गर्दीतून निसटलों व शेजारीच जरा अंतरावर असलेल्या पिंपळाच्या पारावर जाऊन बसलों. मनांत एकच विचार धिंगाणा घालीत होता. साळूवर पडलेला दुर्दैवाचा दारुण घाला! सकाळीं कपाळभर कुंकू च गळाभर पिरडुकांचें मंगळसूत्र असलेली साळू आतां त्या सौभाग्यद्रव्यांसच नव्हे तर संसारसुखासही अंतरली होती! सुखाची कल्पना येते न येते तोंच त्या सुखाची इतिश्री व्हावी ना!— असलेच विचार सारखे मनांत येत.

कुणा महाजनाच्या आग्रहावरून कलावंतिणींनीं कालंगडा राग गाइला. त्याचे ते करुण स्वर दुरून अगदीं स्पष्ट ऐकूं येत होते. माझ्या डोळ्यांतून अरू गळू लागले. मनास विरंगुळा वाटावा म्हणून मी पुन्हां गर्दीत मिसळलों; पण तें जमलें नाहीं. माझी मानसिक खिन्नता किंचितही कमी झाली नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या मिनतवारीनें अत्याग्रह असतांनासुद्धां पण-जीस परतण्याची परवानगी मी मोठ्या कष्टानें व त्यांचें मन किंचित् दुखवून मिळवली. एरव्हीं रहाण्यास मला हरकत नव्हती—पण मनच जाग्यावर नव्हतें. वन्दरावर आलों. वळईहून पणजीस जाणारा वाफर येण्यास अजून

सुखाचे क्षण ७

अवकाश होता. दूर अंतरावर नदीकांठींच कांहीं मण्डळी गर्दी करून उभी होती — माझी पावले न कळतच तिकडे वळलीं.

— आणि तेथें काय पाहिलें ?

— साळूचें प्रेत ! अजूनही तिचें सौभाग्यालंकार तसेच होते. कुंकुवाचा तजेलाही अजून तसाच कायम होता !!

कर्तव्याची जाणीव

एखाद्याचा सारा जन्म दुःखांत जातो तसाच दुसऱ्याचा पूर्ण सुखांत जातो हें आपण पहातो. जगांतली ही विषमता काल्पनिक सृष्टींतील नसून सत्यसृष्टींतीलच आहे एवढें मात्र खरें.

सुरेशचें आजपर्यन्तचें सारें आयुष्य इतक्या सुखांत गेलें होतें, कीं दुःख म्हणून कांहीं पदार्थ विधात्यानें निर्माण केला आहे याची त्याला जाणीवच नव्हती. फुलपांखराप्रमाणें त्याची वृत्ति नेहमी आनन्दी असे. कसलीच चिन्ता मार्गे नसल्यामुळे त्याच्या देहाची वाढसुद्धां सुन्दर झाली होती. त्याच्या शामल वर्णाच्या रुबावदार चेहऱ्यावर नेहमी बालकाची निर्व्याजता व हास्य खेळे. अभ्यासांत जरी तो विशेष लक्ष घालीत नसला तरी परिश्रेंत तो केव्हांच नापास झाला नाही. सर्व खेळांत मात्र त्यानें असामान्य प्राविण्य संपादन केलें होतें. कुठल्याही सार्वजनिक कामांत, मग तो एखादा सामना असो अगर सभा-संमेलन असो, त्यांत तो नाहीं असें केव्हांच झालें नाहीं. कदाचित् पॉर्णिमेस तारांगणांत चन्द्र न दिसतां राहिल अगर सूर्यमंडळांत सूर्य न उगवेल, परंतु सुरेश विद्यार्थ्यांच्या अग्र-भागीं चमकल्याशिवाय केव्हांही रहावयाचा नाही. असा सुरेश होता.

माधवराव कामतांस दोनच मुलें — पहिला सुरेश आणि त्यानन्तर

पांच वर्षांनी झालेली सुधा. ते जेव्हां प्रथम मडगावीं आले तेव्हां त्यांना तीस रुपये पगार होता, आणि तेव्हांच त्यांचें लग्न झालें. देवदयेनें त्यांना सुन्दर व सुशील पत्नी लाभली. नाजूक तराजूवर किंचित् भार पडतांच पारडें एकदम खालीं होतें, तसेंच मनुष्याची वेळ बरी असली म्हणजे गोष्टी अपेक्षेबाहेर यशस्वी होतात. माधवरावांचेंही तसेंच झालें. लग्नानंतर त्यांचा पगार वाढूं लागला. व दोनचार वर्षांच्या अवधींत तीस रुपये पगार मिळवणारे माधवराव शंभर रुपये मिळवूं लागले; आणि जेव्हां त्यांस सुरेश झाला तेव्हां तर त्यांचा पगार आणखी पंचवीस रुपयांनीं वाढला. परंतु जास्त उन्ह लागलें कीं जास्त घाम येतो, किंवा जास्त जलसंचयाची जास्त वाफ होते; तसें पगाराच्या वाढीबरोबर त्यांच्या खर्चाचीही त्याच प्रमाणांत वाढ झाली होती. पूर्वी तीस रुपयांत ज्या सुखासमाधानांत त्यांचा प्रपंच चाले, तसाच आतांही चालत होता. ते स्वभावानें जरी उधळे नव्हते तरी बरेच खर्चिक होते. पैशांची टंचाई त्यास कधींच भासली नाहीं, व केलेल्या खर्चाबद्दलही त्यांस पश्चात्ताप वाटला नाहीं. मधून मधून आपण कांहीं तरी शिल्लक टाकावी असें त्यांना वाटे; पण वाटणें आणि अंमलांत येणें यांत आशिया — अमेरिकेइतकें अन्तर असतें! आपणांस कोणतीही गोष्ट एकदां करावीशी वाटली म्हणजे आपण तिच्या शक्या-शक्यतेचा विचार करूं लागतो. प्रथमदर्शनीं ती आपणास सहज शक्य होईल असें वाटतें. परंतु श्रोद्ध्याशा परिचयानें आपण समजतो तितकी ती गोष्ट सोपी नाहीं असें प्रत्ययास येतें. त्यामुळें माधवरावांचा वेत अंमलांत केव्हांही आला नाहीं. अशा संधीसच सुरेश जन्मला. माधवराव जरी जुन्या मताचे नव्हते तरी मुलाच्या पायगुणानेंच आपला पगार वाढला असें त्यांस वाटलें. आधींच योग्य वयावर झालेला आणखी त्यांत उत्तम पायगुणाचा ठरलेला, मग तर विचारावयासच नको. सुरेशचें कोंड-

कर्तव्याची जाणीव

कौतुक पुरवण्यांतच त्याच्या आईबापांना धन्यता वाटूं लागली. आज तिचाकी सायकल, तर उद्यां छोटी मोटार—जें काय सुरेश बोले तें ताबडतोब घरांत येई. पगार भरपूर असल्यामुळें पैशाची ददात तर मुळींच नव्हती, आणि असती तरीसुद्धां माधवरावांनीं ऋण काढूनही हे सण साजरे केलेच अवते. पैसा, सुख व समाधान यांनीं समृद्ध असलेल्या अशा कुटुंब्यांत सुरेश वाढला.

सुरेशानन्तर पांच वर्षांनीं सुधा जन्मली. सुधेचें जरी सुरेशइतकें कोडकौतुक झालें नाहीं तरी तीसुद्धां सुखांत व लाडांतच वाढली. कुंडीत लावलेली आंब्याची इवलीशी कोय आज ना उद्यां वृक्ष होणार होती.

सुरेश कॉलेजांत जात होता व सुधा शाळेंत जात होती.

माधवरावांना आतां एक निराळीच चिन्ता लागूं पहात होती. पाऊस डोक्यावर आला म्हणजे वैशाखांतच पावसाळ्याची सारी तयारी सुज माणसें करतात. तशी मुलगी वयांत आली म्हणजे तिच्या लग्नाची तजवीज करणें आईबापांना भागच पडतें. निदान त्यांचें तरी तसें प्रामाणिक मत असतें.

सुधेनें शैशवावस्था संपवून तारुण्याच्या उन्मादकारी प्रदेशांत पहिलें पाऊल टाकलें होतें. माधवराव बरेच सुधारक असल्यामुळें इतक्या लवकर मुलीचें लग्न करावयाचें त्यांच्या मनांत नव्हतें, पण घरांत म्हाताच्या आईची नातीच्या लग्नाविषयीं नित्य कटकट व त्याला मधूनमधून पत्नीची साथ असल्यामुळें मनांत नसतांनासुद्धां माधवरावांच्या मनांत सुधेच्या लग्नाविषयींचे विचार घोळूं लागले. असेंच आहे, मऊ पाणीसुद्धां कठीण दगडावर नित्य पडत राहिलें तर त्यास भोंक पाडतें.

चांगला मुलगा दृष्टीस पडला म्हणजे मनांत नसतांनासुद्धां त्याच्या विषयीं किंचित् तरी चौकशी करण्याकडे दृष्टीं त्यांची प्रवृत्ति होऊं लागली. त्यांच्या मनांत विचार येई— मी इतक्या लवकर ही उठाठेव कां करतो !

सुधा कांहीं अजून तशी वाढली नाही. अजून ती लहानच आहे—' लगेच दुसरा विचार पहिल्यास मागे सारी — 'पण चौकशी केली म्हणून विघडलं कुठं? स्थळ हेरून ठेवायला कसली हरकत आहे? मी कांहीं उद्यांच तिच लग्न लावीत माहीं.'

असें चालू असतांनाच एक मुलगा मात्र त्यांना भारी आवडला. घरचा श्रीमन्त, शिक्षणांत हुशार, स्वभावानें सरळ व गोड; मग इतका गुणसमुच्चय एका ठिकाणीं एकवटल्यावर आणखी काय पाहिजे? माधव-वरावांच्या नजरेत हें स्थळ फार भरलें. हें स्थळ हातचें जाऊं नये म्हणून आपला पहिला वेत मागे घेऊन सुधेचें लग्न करावें असेंही त्यांना वाटूं लागलें. 'कितीही झालं तरी पोरीची जात. आज ना उद्या दुसऱ्याच्या घरां जायाचीच—' मग एक वर्षभर आधीं लग्न करून जर मुलीला मनावारखें स्थळ लाभतें तर मग आपली मते क्षणभर वाजूला ठेवावयाचें माधवरावांनीं—एका सहृदय व प्रेमळ पित्यानें मनांत आणलें तर त्यांस दोन द्यावयास नको.

माधवराव ऑफिसांतून आले व कसेवसे कपडे काढून आपल्या आवडत्या आरामखुर्चीवर पडले. मन विचारांत व्यग्र असलें, म्हणजे मनुष्याचा नजरेवर तावा नसतो. ते समोरच्या भिंतीकडे निश्चल नजरेनें पहात होते. आपणसुद्धां विचारांत असलों कीं कुठें तरी निश्चल पण निरर्थक पहात असतो.

थोड्या वेळानें सुधा आंत आली. पण त्यांचें तिकडे लक्षच नव्हतें. आरामखुर्चीच्या हातावर बसून ती बोलू लागली तेव्हां कुठें त्याचें लक्ष तिच्याकडे वेधलें.

“काय झालं बाबा तुम्हांला आज? तुम्ही राप्पसे बसलांत?” वडिलांच्या मुखाकडे टक लावून पहात सुधा म्हणाली. जगुं काय त्यांनीं

सांगण्यापूर्वीच आपल्यास समजल्यास पहावे म्हणून तिची शोधक नजर त्यांचा चेहरा धुंडाळीत होती.

माधवरावांनीं प्रेमभरानें आपला हात तिच्या पाठीवरून फिरवीत बोलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांना त्यांत यश आलें नाहीं. त्यांचा घसा, कां कुणास ठाऊक भरून आला. कदाचित् तिच्या भावी वियोगाची तीव्र जाणीव त्यांचें हृदय हालवीत असावी. सुधासुद्धां चमकल्यासारखी झाली व भीतियुक्त नजरेंनें वडिलांच्या तोंडाकडे पहात उभी राहिली. माधवरावांनीं हंसण्याचा प्रयत्न केला पण तो पहिल्याइतकाच अयशस्वी झाला. अशा विचित्र परिस्थितींतून त्यांची योगायोगानेंच अचानक सुटका झाली. सुधेची आई उजव्या हातांत चहाची किटली व डाव्या हातांत फराळाची ताटली घेऊन आंत आली.

माधवरावांची विपण्ण वृत्ति त्यांच्या पत्नीच्याही नजरेंतून निसटली नाहीं. रोग झाल्यावर आपण मुकाट्यानें, नाखुपीनेंच औषध घेतों तसा त्यांनीं चहा सम्भविळा. एरव्हीच्या मनःस्थितींत जर आज ते असते तर चहाची त्यांनीं किती तरी स्तुती केली असती.

विचार करावयाची संवय नसलेल्या माणसांस एकदम गंभीर विचार करावयाची पाळी आली म्हणजे त्यांची अशीच करुणास्पद स्थिति होत असते. तो आपणच चितारलेल्या भावी संकटांच्या पर्वतांकडे पाहून भेदरून जात असतो. माधवराव शरीरानें स्वस्थ पण अस्वस्थ चित्तानें आरामखुचींवर पडले होते; त्यांची पत्नी खिडकीच्या दारास टेकून उभी होती; चहाचा रिकामा कप व फराळाचें ताट तसेंच स्टुलवर पडलें होतें. सुधेला ही गंभीर शान्तता असह्य झाली म्हणून असो अगर आपले वडील आपण तेथें असल्यामुळें बोलण्यास कचरतात असें तिला वाटलें म्हणून असो ती तेथून झटकली. परंतु लगेच तिला आपले आईचाप असें

बोलतात तरी काय तें ऐकण्याची उत्कंठा वाटू लागली आणि म्हणूनच ती हळूच दरवाजाच्या आड उभी राहून आंतीच संभाषण ऐकू लागली. असें ऐकणें तिला प्रशस्त वाटत नव्हतें; आपण करतो तें वरें नव्हे असें तिचें मन तिला सारखें वजाऊन सांगत होतें. परंतु एका वाजूचा सदसद्धि वेकबुद्धि व दुसऱ्या वाजूचा तीव्र उत्कंठा यांच्या कात्रींत ती सांपडली. एक वेळ तिला आपण एथून निघून जावें असें वाटलें, परंतु पाय मात्र जागचे हालले नाहींत. माणसाची पापाकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति असते ती ही अशीच !

सुधा बाहेर गेलीसैं पाहून माधवरावांनीं एक लांब सुस्कारा सोडला.

“काय झालें, गेलां होतां तिथ ?” त्यांच्या पत्नीनें उत्सुकतेनें विचारलें

“होगार काय ? त्यांना पसंत आहे — ”

“तर मग देवच पावला ” माधवरावांना पूर्णपणें बोलूं न देतां ती मध्येंच म्हणाली.

“अशी इतक्यांतच दुरळून जाऊं नकोस. त्यांना मुलगी पसंत असली तरी एक निराळाच प्रश्न उपस्थित होत आहे.”

“कोणता तो ?” त्यांच्या पत्नीनें विचारलें.

“नवऱ्यामुलाच्या बापानें मोठ्या प्रेमानें माझें स्वागत व आदर-तिथ्य केलें; व दुसऱ्या एका इसमास आपण शब्द देणार होतां, परंतु आमची उभयतांची जुनी ओळख व स्नेह लक्षांत घेऊन आमची मुलगी आपल्या मुलास करून घेऊं असें आश्वासनही दिलें परंतु एका निराळ्याच पद्धतीनें त्यांनीं मला हुंड्याची जाणीव करून दिली. ते कसल्याशा कामा-करतां घरांत गेले असतां त्यांच्याच एका अंगभूतान माझ्याशीं दोलणें सुरू केलें —

कर्तव्याची जाणीव

“तुमचं काम अपेक्षेबाहेर यशस्वी ठरलं की नाही? आमचे दादासाहेब आहेतच तसे थोर अंतःकरणाचे—एरव्हीं त्यांनी ज्या गृहस्थास शब्द दिला होता, म्हणजे तसा शब्द देऊन ते मागे घेत आहेत असं नाही हं—” मधल्यामध्ये दादासाहेबांवर दोष येऊं नये याविषयी खबरदारी घेत ते पुढें म्हणाले, “ते सहा हजार रुपये हुंडा मोजायला अगदीं एका पायावर तयार होते. परंतु आमच्या दादासाहेबांना, ती मुलगी जरा मोठी असल्यामुळ पसंतीस उतरली नाही.”

“अस्स! अशा रीतीनं दादासाहेबांनीं गोष्ट मुद्यावर आणली तर!” माधवरावांची पत्नी एवढा वेळ पतीचें भाषण लक्षपूर्वक ऐकत होती ती म्हणाली.

“हो! आतां एकच प्रश्न माझ्या नजरेसमोर दत्त म्हणून उभा राहतो तो हा कीं, एवढी रक्कम कुठून उभी करावी? दादासाहेब माझ्याकरतां म्हणूनही पांच हजाराखालीं येणार नाहीत असं मला खात्रीनं वाटतं” माधवराव चिंतेच्या स्वरानें म्हणाले.

“हो! कुठून तरी ही एवढी रक्कम उभारली पाहिजे खरी—पैशाचं तोंड पाहून का असलं हें दुर्मिळ स्थळ हातचं सोडणार? कशी तरी ही झीज आपणास सोसलीच पाहिजे.” त्यांच्या पत्नी चिंतायुक्त स्वरानें म्हणाल्या.

माधवराव पुन्हां आगमखुर्चीवर लवंडले.. त्यांच्या पत्नी चहाचें सामान आवरून आंत गेल्या ते पुन्हां विचार करूं लागले. त्यांना आपल्या खार्चिक स्वभावची फार चीड आली. आपण जर सुरवातीपासून शिल्लक टाकली असती तर आजपर्यंत पांच हजार सहज जमले असते पण आतां काय? घालवलेली संधी आणि सोडलेला बाण थोडाच परत येणार होता! आतां पश्चाताप करून काय उपयोग?

परिस्थितीच्या भयाण अंधारांत प्रकाशाचा एकच क्षीण किरण दिसत होता तो म्हणजे कर्ज उभारणें. परंतु तें उभारणार तरी कोणत्या तारणावर ! माधवराव अजूनसुद्धां भाड्याच्याच घरांत रहात होते. त्यांच्या पत्नीच्या अंगावरसुद्धां फारसे दागिने नव्हते. मग तारण नसतांना कर्ज मागण्यास त्यांस तोंड तरी कुठें होंतें ? कदाचित् त्यांच्या एकाद्या मित्रानें हें मित्रकार्य जाणून त्यांस कर्जाऊ रक्कम दिली असती; परंतु त्याची फेड कशी होणार ? नुसती व्याजाची रक्कमच त्यांस पोंचण्याची मारामार—मग ? त्यापेक्षां सुधेचें लग्न एक गरीब पण सुशिक्षित व होतकरू तरुण पाहून करून दिलें तर ? हो ! तसें करावयास काय हरकत आहे ? परंतु दुसऱ्याच क्षणीं पितृहृदयानें या विचारांवर विजय मिळविला. 'पैशाचं काय मोठंसं—पण मुलगी मोठ्या, श्रीमन्त व घरंदाज घरीं, प्रेमळ माणसांच्या संगतींत आणि गुणी व हुशार नवऱ्याच्या पदरांत पडते आहे, तर मग हा स्वार्थ त्याग करावयाच पाहिजे. सुखाच्या सावलींत वाढलेल्या सुधेला दारिद्र्याच्या उन्हाची झळसुद्धां कोमेजवून टाकील.' 'मुलांमुलींत फार मोठें अंतर असतं. मुलीच्या वावतींत एकदां झालेली चूक सुधारणें फार कठीण; किंवाहुना जवळ जवळ अशक्यच असतें. मुलीला एकदां काय तो हुंडा पांडा देऊन सुखळीं दिली म्हणजे आपण जवाबदारींतून मोकळे होतो. मुलाच्या वावतींत तसें नसतं. मुलाचं हित आपणास सर्व जन्म साधतां येतं. सुधेचं एकदां लग्न झालं म्हणजे आपण मग फक्त सुरेशचंच हित पहायचं.'

माधवरावांच्या मनांत वरीलप्रमाणें विचारांचा एकच सांवळागोंधळ चालला होता. त्यांनीं आपला निश्चय केला—'काहीं झालं तरी सुधेला दादासाहेबांच्याच घरीं द्यायची. त्यापारीं मग काहींही करावं लागलं तरी हरकत नाहीं !'

कर्तव्याची जाणीव

कॉलेज बंद होताच सुरेश घरी आला. माणसाच्या अभावीं निवान्त असलेले घर सुरेशच्या आगमनाने भरल्यासारखे झाले. त्याची गडबडी वृत्ति व मोकळा स्वभाव यामुळे वसन्तकाळीं सुष्टी जशी प्रफुल्लित होते तसें माधवरावांचें घर झालें होतें. परन्तु त्याच्या या प्रसन्न वृत्तीस साथ देण्यास बाकीच्यांचीं मनें अमावीं तशीं प्रसन्न नव्हतीं. यामुळे त्याच्या आनन्दी वृत्तीवर थोडेसें विरजण पडलें. हल्लीं सुधा, माधवराव—विशेषतः एकटीं असलीं म्हणजे उदासीन व सचिन्त असत हें सुरेशच्या लक्षांत यावयास-अवधी लागला नाही, व याचें कारणही शोधण्याचा त्यानें अप्रत्यक्ष प्रयत्न केला; परन्तु त्याला त्याचा थांग लागला नाही. संधि साधून खुद्द वडिलांसच त्यांच्या चिंतेचें कारण प्रत्यक्ष विचारावें असें त्यानें मनाशीं योजलें.

आज सुरेश अत्यानन्दांत होता. आज त्याच्या टीमनें अद्वितीय विजय सम्पादन केला होता. मुद्दाम भरवलेल्या एका मोठ्या सामन्यांत—कीं ज्यांत पंचवीस तीस टिम्सनीं भाग घेतला होता, त्यांत शेवटपर्यन्त टिकाव धरून सुरेशची टीम विजयी झाली होती. चॅम्पियनशिपचा मोठाला चांदीचा कप खुद्द गव्हर्नर जनरलांच्या हस्तें सुरेशला अर्पण करण्यांत आला. शिवाय मुद्दाम गव्हर्नरनीं ठेवलेले खास बक्षिस—मूल्यवान सुवर्णपदक जो सर्वांत उत्तम खेळेल त्यास मिळावयाचें होतें, तेंही सुरेशलाच मिळालें. त्याच्या छातीवर हें पदक लटकवितांना खुद्द गव्हर्नर-साहेबांनीं त्याच्याधिपयीं मोठे प्रशंसोद्गार काढले. युरोपांतसुद्धां त्याच्या सारखे अद्वितीय खेळाडू फार थोडेच मिळतील, असें त्यांनीं आपल्या भाषणांत म्हटलें होतें. त्यांनीं भाषण संपल्यावर मोठ्या प्रेमाने सुरेशशीं हस्तान्दोलन तर केलेंच, परंतु आपला थोर हुद्दा विसरून त्यांनीं त्याला प्रेमाने आलिंगन दिलें. टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला, व सुरेश डौलाने त्याच्याकरतां खास ठेवलेल्या खुर्चीवर बसला. त्याच्या बल्यु-

बलेझरच्या कोटावर आतांच्या या पदकांखेरीज आगखी पंधरा वीस पदकें लखलखत होती. तो तीं लावीत नव्हता, परंतु त्याच्या मित्रांनीं अग्यापलें एकएक करीत आग्रहानें त्याच्या कोटावर तीं लटकावलीं. याशिवाय आगखीही पुष्कळ पदकें त्याला मिळालीं होती, परंतु आगखी लावण्याचें त्यानें प्रेमानें साक नाकारलें.

फोटोग्राफरनीं निरनिराळ्या पोझिशनचे फोटो काढल्यावर त्याच्या मित्रमण्डळींनीं त्याची एक मिरवणूकच काढली म्हणावयास हरकत नाही. अशा आनन्दांत तो घरीं आला, तेव्हां सगळीं कडे आनन्द पसरला आहे असें त्यास वाटलें. जगांतील आनन्द अगर दुःख तें पहाणारांच्या मनावृत्तींवर अवलम्बून असतें. एरव्ही जगांत सुखदुःखें जुळवा भावंडांप्रमाणें बरोबरच असतात. त्यानें दिवाणखान्यांतील तसबिरीकडे पाहिलें. त्यांतील प्रत्येक विभूति आपणाकडे सस्मित पहात आहे असें त्यास वाटलें. परंतु सुखाची परनावधि झाली कीं दुःखाचा प्रादुर्भाव होतो म्हणतात. लहान मुलें फार हंसूं लागलीं म्हणजे वडील माणसें त्यांस हंसूं देत नाहींत; कारण फार हंसल्यावर तीं फार रडतात अशी त्यांची प्रामाणिक समजूत असते.

सुरेश तोंडानें कसलेंसें नाणें गुणगुणत पड्डला होता. नुकतेच पांच वाजले असल्यामुळें माधवराव यावयाची वेळ झाली होती. चहाही तयार होत आला होता, इतक्यांत ते आले. आज त्यांचा चेहरा नेहमीपेक्षा बराच प्रसन्न दिसत होता. याचा अर्थ असा नव्हे, कीं ते पूर्ण आनन्दांत होते. चिंतेचे मेघ अजूनही त्यांच्या मनात किंचित् फिरत होते. चहापान चाललें असतांना त्यांनीं संभाषणांत आज बराच प्रामुख्यानें भाग घेतला. सुरेशाला वाटलें, कीं आपल्या आनन्दांत भाग घेऊन तो द्विगुणित करण्यासाठीं म्हणून ते आनन्दांचें सोंग आणीत आहेत, आणि आपल्यावरील त्यांचें हें प्रेम पाहून तो गहिवरला.

“सुरेश, तुझ्याशीं मला काहीं बोलायचं आहे. जेवणानन्तर रात्रीं स्वस्थपणानें बोलूं.” माधवरावांनीं चहाचा कप खालीं ठेवीत म्हटलें व ते उठले.

“पण—आतांच बोलूं वावा. मला काहीं काम नाहीं.” सुरेश गडबडीनें म्हणाला. परंतु आपण तें ऐकलेंच नाहींसें करून माधवराव दिवाणखान्यांत जाऊन त्यांचा एक मित्र आला होता त्याच्याशीं गोष्टी बोलत बसले. पितापुत्रांच्या संभाषणाचा विषय तितक्यावरच थांबला.

सुरेशाला मात्र चैन पडलें नाहीं. त्यानें विचार कर करून पाहिला. वडिल आपणास काय विचारणार आहेत? कुठल्या विषयावर बोलणार आहेत? त्याला त्याचा काहींच उलगडा होईना; व त्यामुळें त्याला चैनच पडेनासें झालें. बाहेरच्या वातावरणांत तरी हे विचार आपणास सोडतील असें त्याला वाटलें, म्हणून तो कपडे करून फिरावयास बाहेर पडला. वतुलाकार फिरणारी वस्तु फिरून फिरून मूळ बिंदुवर येते, त्याप्रमाणें जरा कुठें या विचारांचा विसर पडला न पडला तोंच ते परत मूळ मुद्यावर येत. शेवटीं फिरण्याचा कंटाळा येऊन तो घरीं आला.

जेवण आटोपल्यावर बऱ्याच वेळानें माधवरावांनीं सुरेशाला आपल्या माडीवरच्या एकान्त खोलींत बोलावून नेलें. ते एका आरामखुर्चीवर पडून विषण्ण मनानें सिगार ओढीत होते. एकामागून एक जोराचे झुरके घेतल्यामुळें सिगार संपली होती. याकडे त्यांचें लक्षच नव्हतें.

सुरेश आंत आल्यावर त्यांनीं त्याला शेजारच्या खुर्चीवर बसावयास सांगितलें; हातांतील सिगारचें थोटुक फेंकून देऊन त्यांनीं नवी सिगार हातांत घेतली व हळूहळू काड्यांच्या पेटीवर ती उभी धरून आपटीत ते बोलूं लागले. सुरेश शेजारच्या मेजास टेंकून उभा होता. त्याच्या नजरेस नजर देण्याचें सामर्थ्य आज त्यांच्या नजरेत नव्हतें, ते अपराध्याप्रमाणें खालीं मान घालून बोलत होते.

‘सुरेश !’ एक मिनिट स्तब्धतेत गेलें. ‘आज सकाळीं आपले ते श्रीधरपन्त केंकरे माझ्याकडे आले होते.’ माधवराव अडखळत अडखळत एक एक शब्द बोलू लागले.

‘श्रीधरपन्त म्हणजे तुमच्याच ऑफिसांतले व तुमच्याच विभागाचे हेड ऑफिसर ना?’ सुरेशनें ते उगीच राहिले म्हणून प्रश्न केला.

‘होय, तेच ! ते कां आले होते हें आहे ना तुला ठाऊक?’

सुरेश उगीच राहिला. ते कां आले होते तें त्यास कसें कळावें ? ते कां आले होते याची अन्धुकही कल्पना त्यास होईना; पण माधवरावच पुढें बोलू लागले.

‘त्यांची एकुलती एक मुलगी इन्दुमति तुला ठाऊक आहे ना ? तिला तुला देण्याची त्यांची इच्छा आहे — इतकंच नव्हे तर त्यांनीं मला विलक्षण गळ घालून पेचांत पाडलें आहे. एक तर ते माझे वरिष्ठ अधिकारी, शिवाय—’

सुरेश कांहींसें बोलणार होता, त्याचे ओंठही कायसें पुटपुटले, पण शब्द उमटले नाहींत. त्यानें मागे वळून पाहिलें, त्याची आई दारांत उभी होती. माधवरावच फिरून बोलू लागले,

‘सुरेश ! प्रथम मी ज्या कांहीं गोष्टी तुझ्यापुढें मांडणार आहे त्यांचा विचार कर आणि मगच मला जें काय उत्तर द्यायचें तें विचारपूर्वक दे.’

विषय कोणत्या रीतीनें मांडल्यावर जास्त परिणामकारी होईल याचा जरा वेळ विचार करून ते बोलू लागले.

‘तुला ठाऊकच आहे, आतां आपली सुधा लग्नाची झाली आहे,

—आणि तिला योग्य स्थळीं द्यायची म्हणजे हुंड्याचा प्रश्न येतो. आपले दादासाहेब आहेत ना, त्यांच्या प्रभाकराबद्दल मीं त्यांच्याशीं शब्द टाकला. सुधा त्यांना पसन्त आहे, इतकंच नव्हे तर सुधेच प्रभाकरावर व त्यांचही सुधेवर प्रेम जडलें आहे. परंतु पांच हजार हुंड्याखेरीज तें स्थळ

..... कर्तव्याची जाणीव

हातीं येणं शक्य नाही. मीं आजपर्यंत केव्हांच शिल्लक टाकली नसल्यामुळ हुंड्याचा प्रश्न मला भेडसावीत आहे. तुला आतां स्पष्टच सांगतो, तूं आतां नयांत आल्यामुळ तुझ्या—माझ्यांत पुत्रापेक्षां मित्राचंच नातं जास्त आहे असं मीं समजतो. संस्कृतांत सुभाषितच आहे, 'प्राप्तेषु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रममाचरेत्.' जरा वेळ थांबून सुरेशच्या चेहऱ्यावरील भाव न्याहाळीत ते पुढें बोलूं लागले, "श्रीधरपंतांची इन्दुमति ही एकुलती एक मुलगी असल्यामुळ जवर हुंड्याशिवाय त्यांची एवढी थोरली इस्टेट तुलाच मिळणार आहे. इतकंच नव्हे तर विवाहप्रसंगीं ते तशी व्यवस्थाही करणार आहेत. हा संबंध जर तूं जुळवून आणलास तरच सुधेचा विवाह करणं आम्हांला शक्य होईल; नाहीतर वाटेवरच्या उपटसुम्भाच्या हातीं सुधेचं जीवित सोपवावं लागेल." त्यांचा कण्ठ भरून आला. "विचार कर! आज सुधेचं सौभाग्य व माझी नोकरी मीं तुझ्या हातांत सोंपविलीं आहेत. मला तुम्हां तरुणांच्या मनोवृत्तींची जाणीव आहे. मीही एक वेळ तरुणच होतो. तारुण्यावस्थेचा प्रवास संपविल्याखेरीज वार्धक्याच्या राज्यांत मी पोंचलो नाही. परंतु परिस्थिति ही अशी आहे; आणि—"

माधवराव पुढें काहींच बोलले नाहीत. त्यांनीं आपले डोळे धोत-राच्या सोग्यानें पुसले व ते खिडकींत जाऊन उभे राहिले. सुरेश पापाणाच्या पुतळ्याप्रमाणें स्तब्ध व निश्चल उभा होता. वडिलांचा प्रत्येक शब्द त्यांच्या कर्णरंध्रांतून मस्तकापर्यंत पोचत होता, व त्यामुळें त्याचें मस्तक जास्त जास्त बधिर होत होतें.

'वाळ, तूं शहाणा आहेस. सुधेचें लग्न झालं पाहिजे, व आपला योगक्षेम अवरून चालला पाहिजे; नाहीतर त्रिव खाल्ल्याशिवाय आम्हाला गत्यन्तर रहाणार नाही. तेव्हां नीट विचार कर!' सुरेशची आई दर वाजांतून पुढें येऊन सुरेशच्या पाठीवरून प्रेमभरानें हात फिरवीत म्हणाली.

‘चला, झोंप जा तू आतां. उद्यां तुझा विचार स्वस्थपणानें मला कळीव.’ माधवराव प्रेमपूरित दृष्टीनें व शब्दानें म्हणाले.

सुरेश जड पावलांनीं व त्याहीपेक्षां जड हृदयानें आपल्या खोलींत गेला. सुखदुःखाशीं झगडलेल्या मनुष्यास त्यांची विशेष पर्वा वाटत नसते, परन्तु त्या वाचतांत सर्वस्वीं अनभिज्ञ असलेल्या व्यक्तीस मात्र धुलक सुखदुःखांचासुद्धां मोठा धसका दसतो. सुरेशचें आजपर्यन्तचें आयुष्य इतकें सुखांत गेले होतें, कीं आजच्या प्रसंगानें आपण दारुण दुःखाच्या दरींत पडलों असें त्याला वाटलें. त्याच्यानें विचारच करवेना. श्रीधरपन्तांची मुलगी — आणि आपली वायको होणार! त्याला अशाही स्थितींत हंसूं आलें. ‘नांव केवढं पण सुन्दर! इन्दुमति! प्रो. फडक्यांची मानसकन्या इन्दुमतीचं काल्पनिक चित्र त्याच्या नजरेसमोर उभें राहिलें कुठें ती धनुष्याकृति भुवयांची इन्दुमति आणि कुठें हें ध्यान!’ तो आपल्याशींच उद्गारला.

तारुण्याच्या हिरव्याचार प्रदेशांत पहिलें पाऊल टाकल्याबरोबर प्रत्येक मनुष्य आपल्या भावी सुखाशांचीं सुन्दर व मोहक चित्रें आयुष्याच्या फलकावर कल्पनांच्या कुंचल्यानें चितारतोच; आणि ज्योतीभोंवतीं जसें प्रकाशाचें एक वलय असतें तसेंच या सर्व सुखाशांचें केन्द्र आपली पत्नी अमुक अमुक प्रकारची असावी हें असतें, हा सर्व साधारण सिद्धान्त आहे — यास अपवादही क्वचित असतील, नाही कुणी म्हणावें! — सुरेशला पण आपली पत्नी त्याच्या अत्यन्त आवडत्या लेखकाच्या, प्रो. फडक्यांच्या मानसकन्यांप्रमाणें असावी असें फार फार वाटत होतें. इन्दुमति, निर्मला, मीनाक्षी, मन्दाकिनी — प्रत्येकीच्या सौंदर्याची एकेक तऱ्हा त्याच्या मनःचक्षूसमोर उभी रहात असे. परन्तु सत्य-सृष्टींत — !

कर्तव्याची जाणीव

सुरेश ! हताश अंतःकरणानें अंथरुणावर पडला.

आणि खरेंच, सुरेशाला हताश होण्यास तसेंच सवळ कारण होतें. त्याची भावी वधू इंदुमति केंकरे म्हणजे तशीच असामान्य होती ! तिचें सौन्दर्य वर्णन करण्यास चार तोंडांचा ब्रह्मदेव, किंवा हजार तोंडांचा शेष बोलावण्याची जरूरी नव्हती. जगांतील कुरूपतेच्या काढ्याचा अर्क म्हणजेच इंदुमति होती, इतकेंच तिच्या सौन्दर्याचें वर्णन केल्यास पुरें होतें. एका गोष्टीची उणीव दुसऱ्या गोष्टींत भरून काढावयाची म्हटल्यास, वडिलांच्या श्रीमन्तीशिवाय दुसरा कोणताही गुण तिच्या अंगांत नव्हता. शिक्षणाच्या नावानें आंबळ्याएवढेंच कां—सूर्यगोलाएवढें पूज्य स्वभावानें फार हलक्या अंतःकरणाची व कुढ्या स्वभावाची, आणि त्यांत आणखी श्रीमन्तींत वाढल्यामुळें लाडांनीं शेजारलेली.

आपला भावी संसार कितीसा सुखाचा होईल हें सुरेशाला स्पष्टच दिसत होतें. 'छट्, माझ्या आयुष्याची अशी उघड्या डोळ्यांदेखत मी राख होऊं देणार नाही.' त्याला किंचित् समाधान वाटलें.

पण दुसऱ्याच क्षणीं आणखी दोन चित्रें त्याच्या नजरेसमोर दिसू लागलीं. हुंड्यामुळें अडून राहिलेली, समाजानें वाळींत टाकलेली आपली लाडकी बहीण सुधा अपुऱ्या वस्त्राच्या पदरानें डोळे पुरीत आहे, व नोकरी गेल्यामुळें दरिद्री झालेले माधवराव फाटक्या वस्त्रांनीं, आसरा नसल्यामुळें भर रस्त्यांतून वणवण हिंडत आहेत. त्याच्यानें हीं दृश्यें पहावेनात. त्यानें डोळे मिटले, पण तींच तींच चित्रें जास्त भेसूरपणें त्याच्या दृष्टीपुढें नाचून त्यास भेडसावूं लागलीं. त्याच्या अंगावर नुसत्या पपनेनेंच शहारे आले, त्याला भय वाटलें; तो बाहेर गच्चीवर जाऊन आ राहिला.

पौर्णिमेचा चन्द्र वैभवाच्या शिखरावर विहरत होता. सुरेश एक-

सुखाचे क्षण८

सारखा त्या चन्द्रविम्बाकडे पहात होता. पुष्कळ वेळ असाच विमनस्क मनःस्थितीत गेल्यावर त्याच्या मनांत विचार येऊं लागले; केवढा स्वार्थ-त्यागी हा चन्द्र ! स्वतःच्या मानलेल्या बहिणीस, पृथ्वीस त्रास होऊं नये, किंम्बहुना तिला थोडेंबहुत तरी सुख मिळावें म्हणून स्वतःस सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं माजून घेऊनच तिला तो सुन्दर व शीतल चांदणें देतो ना ? स्वतः दुःख भोगावें लागलें तरी हरकत नाही, पण जगास सुख व्हावें म्हणूनच थोर थोर महात्मे झटतात ना ? आपल्या देशवांधवांस सुख व्हावें म्हणूनच आईबापांचा एकुलताएक मुलगा आपला देह राष्ट्रास अर्पण करतो ना ? तर मग माझ्या कुटुम्बास, इतकेंच नव्हे तर पाठीस पाठ लावून आलेल्या एकुलत्याएक बहिणीताठी व जन्मदात्या पित्यासाठीं मी एवढाही स्वार्थत्याग करूं नये ?

असाच काहीं वेळ निघून गेला—दिवानखान्यांतील घड्याळानें बारा टोले दिले. सुरेश भानावर आला; त्यानें सभोंवार पाहिलें. सारें जग जणुं पूर्ण शान्तीचा आस्वाद घेत होतें;—त्यानें अश्रुपूरित नजरेनें चन्द्राकडे पाहिलें, त्याच्या स्वार्थत्यागाची पूर्ण कल्पना सुरेशला झाली व त्यानें हात जोडले.

“कर्तव्याची जाणीव करून देणाऱ्या सुधाकरा ! माझा, या चुकलेल्या मुलाचा प्रणाम घे.” ढगांच्या मऊ गाद्यांवर विरल अभ्रांची तुलई पांघरलेल्या तारानाथानें तोंडावरील पांघरूण काढून पाहिलें व लगेच आपली उठावयाची वेळ झाली नाही म्हणूनच की काय तो पुन्हां आपलें पांघरूण लपेटून घेऊन निजला.

हृदयाचें असमाधान

क्रिस्तिना जुलियेच्या वरीं आजच नोकरीस आली. वंगल्याच्या आवारांत पंचतांच तिला भांवावल्यासारखें झालें. जुलियेचा वंगला सुन्दर होता, वंगल्याचें कम्पाउन्ड पण सुन्दर होतें. आणि वागेंत लावलेलीं चित्रविचित्र रंगाच्या पानांचीं आणि फुलांचीं सुन्दर झाडें त्या सौंदर्यांत भर घालीत होतीं जुलियेच्या सौंदर्याची तारीफ आणखी निराळी नकोच. या सुन्दर वातावरणाची मालकीण शोभेशी ती सुन्दर होती. वागेंतल्या पारिजाताच्या तांबूस देंटाच्या कळ्या आणि जुलियेच्या तांबूस हिरड्यांवरील दांतांच्या हिरकण्या यांची स्पर्धा चालूच होती. चाफेकळीशीं तिच्या नाकाचें नातें जुळत होतें. वागेंतले गुलाब एकवेळ उमलत नसत, पण जुलियेच्या गालांवरचे गुलाब —

—जुलियेचें सगळें काहीं सुन्दर होतें.

—आणि क्रिस्तिना ?

—तिच्या रंगाची तुलना करण्यास जुलियेच्या वागेंत काहींच नव्हतें, नाहीं म्हणावयास सव्दुलीचीं फुलें गळून त्या जाग्यावर काळीं कुळकुळीत वीयें दिसत तेवढींच. दूर मागच्या दारीं, वेढव घाटलेल्या बदामाच्या झाडाखेराज तिच्या वेढव शरिरयष्टीला दुसरी उपमा नव्हती

आणि गोकर्णाच्या फुलांतल्या मधल्या दोन पाकळ्या तिसऱ्या पाकळीपासून उठून दिसाव्या त्याप्रमाणे तिचे दांत खालच्या ओंठाबाहेर डोकावत होते.

—क्रिस्तिनेला वाटलं, किती सुन्दर वातावरण हें? आणि त्यांत आपण —? सौंदर्याच्या पार्श्वभूमीवर आपलें कुरूप चित्र जास्तच हिडीस नाही का दिसणार?

—पण लगेच तिचें दुसरें मन तिला म्हणालें ‘तुला काय करायचं आहे इतर गोष्टीशीं? कुठें तरी नोकरी ही केलीच पाहिजे.’ तिनें त्या विचारांची हकालपट्टी केली.

जुलियेनें तिला आपले उंची कापडाचे पण किंचित जुने झालेले कपडे दिले. क्रिस्तिनेच्या कुरूपतेला साजून दिसणारे ते मळके कपडे दूर झाले पण या नव्या उंची कपड्यांचा सुखस्पर्श तिला फारसा सुखावह झाला नाही. ते उंची कपडे आपणास अगदीच शोभत नाहीत असें तिला वाटलें. त्या कपड्यांनी आपली शोभा वाढण्यापेक्षा त्या कपड्यांचीच शोभा होत आहे असें तिला वाटलें. सुन्दर माणसांचें सौंदर्य वस्त्राभरणांनीं खुलत असेल, पण कुरूप व्यक्तींनीं ते पेहरले म्हणजे उलट त्यांचें सौंदर्य विटकें होतें. सुन्दर फुलांनीं प्रेत श्रृङ्गारण्यासारखाच प्रकार तो.

बंगलीतलें फार्निचर, रुजामे, दारांचे पडदे, भीन्तीवरचीं चित्रें, सगळें सगळें काहीं जुलियेच्या रसिकपणाची व सौंदर्यदृष्टीची साक्ष पटवीत होतें. सगळें काहीं सुन्दर आणि आपण तेवढें कुरूप; सुन्दर रमणीच्या गालावरचा तीळ तिच्या सौंदर्यांत भर घालतो; पण डांबराचा डाग! त्या मुळें कुठें सौंदर्य वाढतें का?

*

*

*

साडेपांच वाजतां जुलियेचा लुईश, आफिसांतून आला, तो पण सुन्दर होता. क्रिस्तिनेला वाटलें होतें की लुईश, तेवढा देखणा नसेल. पण—

.....हृदयाचें असमाधान

क्रिस्तिनेचा अंदाज अगदीं चुकला, तो जुलियेला अगदीं शोभेसा होता हें पाहून तिला गुदमरल्यासारखें झालें.

पतिपत्नीचा चहा हंसत खेळत चालला होता; लुईशनें मध्येच आपल्या पेल्यांतला चहा जुलियेच्या पेल्यांत ओतावा, आणि तिनें गोड संभ्रमानें त्याच्याकडे पाहून आपल्या बर्शीतले खाद्य त्याच्या तोंडांत घालावें.

--आणि क्रिस्तिना भारावलेल्या हृदयानें हें दृश्य पहात होती, तिला तें दृश्य गोड वाटलें, पण आनन्द झाला नाही. उलट अन्तर्यामीं थोडासा खेदच वाटला. हळुवार हातानें कोणीतरी जखमेवरील पडदा काढावा व जखम उघडी पडावी असें तिला झालें. जुलिया तिच्यापेक्षां सहा वर्षांनी लहान होती. पण ती संसारसुखांत नुसती न्हाऊन निघत होती, आणि क्रिस्तिना त्याच अमृताच्या थेंबाकरतां तळमळत होती. ज्या सुखाचा बिन्दु आपणास स्वप्नांतही मिळाला नाही, त्याचा मनमुराद उपभोग दुसरीं घेतांना पाहिलें म्हणजे मन असेंच होत असेल.

उठतां उठतां जुलिया म्हणाली 'लुईश मला तुझ्यावांचून इथें कर-मत नाहीरे! मी त्याला काय करूं?'

लुईशनें तिला कायसें उत्तर दिलें, पण क्रिस्तिनेचें तिकडे लक्षच नव्हतें.

जुलिया आणि लुईश गच्चीवर जाऊन बसलीं. जुलियेच्या पियानोचे व लुईशच्या गाण्याचे अस्पष्ट स्वर तिच्या कानीं येत होते.

चहाच्या सामानाची आवराआवर करतांना तिच्या मनांत निराळेच विचार वावरत होते.

जुलियेला लुईशचा अवघ्या तासांचा विरह सहन होत नाही आणि मला? हा मरेपर्यंतचा चिरविरह सोशीत जगावें लागणार' क्रिस्तिना म्हणत होती.

सामानाची आवरा आवर करतांना तिचा हात तेथेंच थवकला.

— तिच्या प्रणय विषयक आठवणी? तिनें आठवणीला ताण दिल्या पण नुसता रखरखाट! सहारा वाळवण्ट नुसतें! सहाऱ्यांत तरी ओयासीस सांपडतील पण तिच्या आयुष्याच्या वैराण वाळवंटांत तिला प्रणयाचा ओयासीस चुकून सुद्धां मिळाला नाही. कोणाही तरुणानें तिच्याशीं प्रणययाचना केली नव्हती नुसतें मान वळवून देखील पाहिलें नव्हतें. तरुण स्त्री स्वभावानुरूप आपण पुरुषांशीं मैत्री करावी, प्रितीचे खेळ आपणही इतरांप्रमाणें खेळावे असें तिला फार वाटे, पण कोणीही तरुण तिला आपल्यास सहवासास थारा देत नव्हता. मग नुसती इच्छा असून काय उपयोग! आकाशांत चमचमणाऱ्या चिमखड्या तारकांची माळ आपल्या प्रियकरणीच्या गळ्यांत घालावी असें कुणा प्रियकराला वाटणार नाही?

जुलियेच्या इथें येण्यापूर्वीं क्रिस्तिनेनें इतकें प्रेमळ व प्रणयी जोडपें कुठेंच पाहिलें नव्हतें; इतका सुखाचा संसार तिनें केव्हांच कल्पिलेला नव्हता.

मागें ती एका पेन्शनर म्हाताऱ्याच्या घरीं नोकरीस होती, त्याला वायको नव्हतीच. आणि मुलेंही कुठें पोटासाठीं परदेशी होतीं—त्याची वास्तपुस्त तिलाच करावी लागे. त्यानें खोकून खोकून भरलेल्या कफाची पीक—दाणी बाहेर नेऊन ओतताना तिला शिसारी येई.

त्यानंतर ती एका सार्जण्टाच्या घरीं राहिली. तो दारूडा होता तर त्याची चढेल वायको मूर्ख व हड्डी होती. त्यांच्या घरांत भांडणें हीं नेहमींच चालायचीं, आणि भांडण शिखरास पांचले म्हणजे त्यानें दारूच्या कैफांत तिला यथेच्छ बडवायचें, हा जवळ जवळ त्यांचा ठरीव कार्यक्रम होता. ही मारझोड तिला आवडत नव्हती, पण तिनें त्या आवडीनिवडींना केव्हांच महत्व दिलें नाही. प्रत्येक वेळीं ती नोकरी सोडतेवेळीं पगाराकरतां अगार

हृदयाचें असमाधान

दुसऱ्या कसल्या तरी बलवत्तर कारणाकरतांच ती सोडीत असे केवळ आवडीनिवडीकरतां नव्हे.

आज जुलियेचा सुखी संसार पाहून तिला प्रथम बरें वाटलें पण तें सुख अन्तरीं कुठें तरी सलतें आहे असा तिला अनुभव आला.

माणसाचें असेंच असतें, तो गरिबींत सुख मानून असतो, पण कोठवर? त्याच्या शेजारीं श्रीमन्त माणूस नसतें तोंवर. शेजारच्या त्या नव्या श्रीमन्त माणसाची सम्पत्ति पाहून तो क्षणभर आनन्दीत होईल. पण आपणाजवळ तें अल्पाशांनींही नाहीं हें पाहून त्याला तें गरीबीचें दुःख जास्त तीव्र होत असतें.

जुलियेनें क्रिस्तिनेला हांक मारली. क्रिस्तिना तशीच धडपडतच वर गेली. लुईश खालीं टेवलावर सिगारेटचा डबा विसरला होता तो आणण्याकरतां ती वळली इतक्यांत तिच्या कानावर शब्द आले.

लुईशचा एक मित्र त्याच्याकडे गप्पा झोडायला आला होता आणि तोच बोलत होता.

—‘लुईश ही आफ्रिकन हुंडी केव्हां घेतलीस बाबा!’ आणि तो खदखदां हंसला.

क्रिस्तिनेनें तें ऐकलें पण न ऐकण्यावर घालविलें; पण तो बाण तिच्या हृदयां लागलाच, आणि त्यांतून निघालेलें रक्त अश्रुरूपानें ओघळलें.

*

*

*

रात्रीचें जेवण झाल्यावर जुलिया आणि लुईश फिरावयास निघालीं. क्रिस्तिना नको म्हणत असतां जुलियेनें तिला बरोबर घेतलें.

रस्ता ओलाटून तीं ‘वेळे’ वर रेंतीत उतरलीं. आकाशांत तारकां-

बरोबर चंद्र प्रेमाचे खेळ खेळत होता. घटकेंत त्यानें ढगांच्या विरल शे-
ल्यानें आपलें तोंड झांकून ध्यावें तर श्रणांत तो बुरखा टाकून द्यावा. तारका
आपल्या चमचमणाऱ्या नेत्रांनीं तें पहात होत्या.

जोत्सनेच्या प्रकाशांत वेळेवरची रेती मोत्यांच्या चुऱ्याप्रमाणें शोभत
होती. समुद्र आपलें प्रणय संगित गात व आपल्या हजारों जिभांनी धर-
णीला चुम्बीत तिची प्रणयाराधना करीत होता. रेतीचा गुदगुल्या करणारा
सुखस्पर्श पायांला होताच क्रिस्तिनेच्या अंगांतून कसली तरी एक सुखद
चमक निघून गेली. तिनें जुलियेकडे पाहिलें; लुईशनें आपल्या उजव्या
हाताचा विळखा तिच्या कंवरे सभोंवतीं घातला होता, प्रणयी प्रियकराच्या
स्पर्शांत किती अमृत सांठविलें असेल याची क्रिस्तिनेला अनुभव नसतानां-
मुद्धां कल्पना आली.

जुलिया मध्येंच आपणास मोडवून घेत म्हणाली 'लुईश मला धर
पाहूं!' आणि ती रेतींतून भराभर धावू लागली. मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणें
लुईशही तिच्या मागें धावू लागला. तिचे उंच टांचाचे बूट तिला
धांवतांना फार त्रास देत. ती मध्येंच पडे पण लगेच उठून धांवण्यास
प्रारंभ करी. लुईश जवळ आला असें पाहतांच तिनें चटकन् वसावें, लुईश
धावण्याच्या वेगांत जरा पुढें निघून जाई. खट्याळ जुलिया खदखदां
हंसत उठे आणि विरुद्ध दिशेनें धावू लागे.

शेवटीं लुईशनें तिला पकडलेंच; आणि तिनें दिलेल्या या धांवण्या-
च्या त्रासाची खंडणी वसूल केली. एकाद्या अधाशाप्रमाणें त्यानें तिच्या
गळ्याचीं, ओंठाचीं, कपाळाचीं, गालाचीं व केसांची किती तरी चुंबनें
घेतलीं. जुलियेनें थोडासामुद्धां प्रतिकार केला नाही. तिनें त्याच्या खाद्यांवर
असहायपणें मान टाकली होती.

—क्रिस्तिनेला हें दृश्य गोड वाटलें, पण नीट पहावलें नाही;

हृदयाचें असमाधान

आपल्या हृदयाचें आजययंत अवाधित असलेलें समाधान आपण हिरावून वसलों याची तिला तीव्र जाणीव झाली. हें असलें जीव जाळणारें सुख नित्य पहाण्यापेक्षां जुळियेची नोकरीच सोडून जावें असें देखीऊ तिला वाटलें.

मित्रवर्य प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या 'हृदयाचें समाधान'
(कल्पवृक्षांच्या छायेत) या लघुकथेची दुसरी वाजू.

रावबांचं ऋण

का मावरून येतांच वावलीनें मोठ्या आनन्दांनै ' मिलेर ' फोडला तांब्याच्या पैशांची रास पडली. त्याला वाटलें आतां आपण कोणाच्या वापाला भीत नाहीं. त्यानें पैसे मोजले, मघां चेहऱ्यावर विलसणारा वेडर-पणाचा प्रकाश लोप पावून आतां तेथें लाचारीची खिन्न संध्या पसरली होती.

त्यानें आणखी दोनदां ते पैसे मोजले; पण फक्त पांच रुपये पावणे-चवदा आणेच निघाले. त्यानें ते परत मोजले नाहींत; न जाणो मापलेलें धान्य परत मापलें तर कमी भरतें असा त्याचा शेतकऱ्याचा अनुभव होता ! पैशांच्या वावतींत आणखी तसें व्हावयास नको !

त्याच्या चेहऱ्यावर चितेची दाट छाया पसरली. वळिवाच्या पावसाच्या वेळीं कडकडीत असणारें चक ऊन देखतां डोळां नाहींसें होऊन सूर्य होण्यास देखील अभ्राच्छादित वेळ लागत नाहीं. तसेंच वावलीचें झालें—

संध्यासमयीं दिसणारा विरल अंधार जसजशी रात्र होते तसतसा वाढत जातो. वावलीच्या चेहऱ्यावरील चितेचे मेघ दळुहळू इतके दाट झाले कीं, त्याचा चेहरा काळा टिकर पडला.

रावबांच ऋण

त्यानें आज जवळ जवळ दोन तीन महिने कमावलेला मजुरीचा पैसा फक्त जीवनोपयोगी वस्तूखेरीज कशांतही खर्च होऊं न देतां सांठवून ठेवला होता. खेडेगांवाची मजुरी ती काय आणि त्या मानानें खर्च जाऊन शिल्लक ती काय रहाणार! आपल्या फाटलेल्या लंगोठ्यादेखील त्यानें नवीन न घेतां ही शिल्लक जमविली होती व त्यांतीलपैसे काढण्याचा मोह होऊं नये म्हणून त्यानें ती मिलेरांत ठेवली होती. पैशाकडे अनिमिष नजरेनें पहात तो तसाच बसला होता.

मनुष्यास जरी कोणचीही सोयत नसली तरी विचार हा त्याचा सख्खा जिवलग त्याची पाठराखण करावयास नेहमींच तयार असतो. चिखलांत रतलेला आणि विचारचक्रांत गुरफटलेला मनुष्य, दोघेही सारखेच. त्यांतून सुटण्याची जों जों धडपड करावी तों तों जास्त जास्त गुरफटत जातात.

‘कालवण झालं! न्हाऊन येतां ना?’ फुलून वाहेर येऊन विचारलें.

बावलीची विचारप्रणाली तुटली. तो तात्पुरता तरी त्या त्रासांतून मोकळा झाला.

हा! पण हे पैसे काढून ठेव बघू!”

“कुठून आणलेत हे?”

तिची नजर मिलेराच्या फुटलेल्या खापऱ्यांकडे गेली.

‘हां मिलेर फोडलांत वाटतं?’ फुलून विचारलें.

‘हो! उद्यां रावबा नाडकर्णी येणार ना? उद्यां त्याच्या बायद्याचा शेवटचा दिवस’ बावली सुस्कारला.

‘हो! मला मेलीला आठवणच नव्हती त्याची! उद्यां त्याच्या रकमेची फेड झाली नाही तर तो काय करील नि काय नाही देवास माहीत !

आमच्या आईवापांचा उद्धार करून शिव्यांची लाखोली वाहीळ मेला—
फुलून अंग शहारल्यासारखे करून म्हटलें

वावली अगदीं स्वस्थ बसला होता, जणू काय दगडच ?

‘किती पैसे निघाले हे?’ फुलून खुर्याकडे बोट करित विचारलें

‘सहा रुपयांत नऊ पैसे कमी’ वावलीनें खिन्नतेनें उत्तर दिलें.

‘अगो ५५ बया! मग त्याला आणखी पुष्कळ दिले पाहिजेत तर?’

‘हो. त्याला चवदा रुपये व सहा महिन्यांचं व्याज इतकी रक्कम दिली पाहिजे.’ वावली उत्तरला.

‘मग कस होणार तर?’ काळजीच्या काजळीनं आपला रंग फुल-
च्या चेहऱ्यावर चढविला.

वावली बसला होता त्याच निश्चल स्थितींत होता. फुलू दरवाजाची लांकडी चौकट धरून उभी होती. राकेलची खिळ्याला अडकवलेली दौत भक्भक् धूर सोडीत होती, व त्या धुराचा एक थर ओसरीच्या गवती छप-
राखालीं तरंगत होता; आणि या सगळ्या गंभीर वातावरणांत तो दिव्याचा तांबूस प्रकाशमुद्दां चमत्कारीक दिसत होता. त्यां गंभीर खिन्नतेचा भंग करित फुलूच थोड्या वेळानें म्हणाली,

‘उद्यांचं उद्यां? देवा वेताळा, तूं पाव! चला तुम्हीं आंघोळीला भात थंड होऊन जाईल.’

वावली उठला, त्यानें खिळ्याला अडकावलेला तो दिवा घेतला. दिव्याचा प्रकाश जवळ आल्यामुळें त्याच्या अंगावरील चिखलाचे डाग स्पष्ट दिसू लागले.

‘हें वघ, माझ्या अंगाला या भाताच्या घुशीनं कशी अगदीं खाज सुटली आहे. थोडें तेल माझ्या हातावर घाल.’

‘वघतें हें वाटलीं काहीं असलं तर. फुलू आंत गेली, वाटलींतील

रावबांच ऋण

तेल परवांच्या रोजीच संपलें होतें हें तिला ठाऊक होतें; पण वेडी आशा !
—असेल निदान पळीभर तरी.

एक लहानशी वाटली घेऊन ती बाहेर आली व तिचें कागदी वूच काढून तिनें ती नवऱ्याच्या हातावर उपडी केली. नवऱ्याच वेळानें दोन तीन थेंब त्याच्या हातावर पडले.

‘पुरे पुरे ! पुष्कळ झालं.’ त्यानें हात छातीस चोळला. गरिबींत समाधान मानण्याची त्याला संवयच होती. तो दिवा घेऊन न्हाणीकडे गेला. फुलूचे डोळे मात्र पाण्यानें भरून आले. तिनें ते पुसले व तीही न्हाणीकडे गेली.

अंगणाच्या एका टोकास न्हाणी होती. न्हाणी म्हणजे तीन धोंड्यांवर गवताच्या चुंबळ्यांवर ठेवलेली वरीठ कांठ फुटलेली मातीची मडकी व उभें राहून आंगोळ करण्यास ठेवलेला पळीचा एक तुकडा.

‘थण्ड पाणी पाहिजे कां?’ फुलूनें मडकीतील पाण्याची उष्णता हातानें अन्दाजीत प्रश्न केला.

भरलेला तांब्या अंगावर ओतीत तो म्हणाला, ‘छे-छे नको-पाणी तितकं कडक नाही.’

वास्तविक पाणी बरेंच कढत होतें. फुलूला विहीरीवर जाऊन पाणी आणावयास त्रास होईल ही जाणीव त्याला होती. सुशिक्षितांचें प्रेम बोलकें व अशिक्षितांचें मुकें असतें.

बावलीनें कोरडी लंगोट लावली व तो जेवावयाम बसला.

फुलूनें ताटलींत उकड्या तांदळांच्या तांबूस भातावर तांबडेंभडक पेडव्याचें कालवण घातलें.

कालवणांतील पेडवे वाजूला काढून ठेवीत तो म्हणाला, ‘उद्या कसं होणार?’

‘उद्यांच उद्यां! देवाला आहे आमची काळजी.’ फुलू म्हणाली. वास्तविक तिलासुद्धां हाच प्रश्न पडला होता; पण तिने तसें दिसूं दिलं नाहीं. पुस्तकें न वाचतांसुद्धां पत्नीधर्म तिला उत्तम कळत होता.

—जेवतां जेवतां बाबलीस कसलासा संशय आला,

—‘तुला नाहीं का राखलेस कालवणांतले?’ बाबलीनें प्रश्न केला.

—‘आहेत तर!’

बाबलीला खरें वाटेना-एका पैशाचे पेडवे ते किती येणार? आणि त्या मानानें त्याच्या पानावर पुष्कळ पडले होते. त्यानें दवल्यानें कुयण्यांत धवळून पाहिलें पण त्यांत कांहींही नव्हतें. आपल्या पानावरील थोडे त्यानें फुलूकरतां राखून ठेवले व तो उठला.

*

*

*

बाबलीच्या ऋणाचा इतिहास असा होता. बाबलीनें आपल्या बापाच्या आजाराच्या वेळीं राववा नाडकर्ण्याकडून सात रुपये उसनघट म्हणून व्याजीं घेतले. फेडीचा वायदा दोन महिन्यांचा होता. सात रुपये मुदलाचें तीन रुपये व्याज मिळून दहा रुपयांची रक्कम बाबलीनें पिकावर घ्यावयाची असें ठरलें होतें. परंतु बाबलीच्या बापाचें दुखणें वाढतच गेलें व वरिष्ठ हुकुमान्वयें त्याची या जगांतून दुसऱ्या जगांत कायमची बदली झाली, आणि तीही ऐन पिकावर.

फिरंगी भाषेंत एक म्हण आहे-‘मनुष्य हा इतका दुदैवी प्राणी आहे कीं, त्यास मेल्यानन्तरसुद्धां चार माणसांची आवश्यकता लागते.’

‘परंतु बाबलीस चार माणसांखेरीज वडिलांच्या अंत्यविधीस आवश्यक सामानाकरितां राववा नाडकर्ण्याकडून आणखी तीन रुपये कर्जाऊ घ्यावे लागले. प्रथमचें दहा व आतांचे तीन मिळून तेरा व पंधरावीस दिवसांचें व्याज एक रुपया मिळून चवदा रुपयांचा हा बोजा होता.

रावबांचं ऋण

जवळ जवळ पावसाळा वापाच्या दुखण्यांत गेल्यामुळें बावलीस आपल्या शेताकडे मुळींसुद्धां लक्ष घावयास मिळालें नाहीं योग्य काळजीच्या अभावीं व गुरांढोरांनीं राहिलेलें खाऊन टाकल्यामुळें त्याला चांगलें पीक आलें नाहीं व त्यामुळें रावबांच्या ऋणाचा बोजा त्याच्या मस्तकीं तसाच राहिला.

भाताची मळणी चालू असतांना रावबांनीं आपल्या पैशांची निकड लावली; पण जें काय पिकलें होतें तें धन्याचा खण्ड वजा जातां ऋणाच्या फेडीस पुरण्याजोगें नसल्यामुळें त्यांनीं बावलीस आणखी दोन महिन्यांची मुदत मोठ्या मेहेरवानीनें मंजूर केली आणि या दोन महिन्यांचें व्याज म्हणून त्यांनीं बावलीकडून दहा कुडव भात देण्याचें कबूल करून घेतलें.

एकाएका धनकोचा असा विचित्र हातगुण असतो कीं, एकदां त्यांचें ऋण कोणी काढलें तर त्याची फेड होणें पुष्कळ दुरापास्त असतें. रावबा-विषयीं कुळवाडी वर्गांत असाच समज होता.

त्या वर्षीं बावलीस अनेक अडचणी आल्या. त्याची बायको फुलू आजारी पडली; ती बरी होते न होते तोंच त्याच्या स्वतःच्या पायावर कुन्हाड बसून बराच मोठा घाव झाला व त्यामुळें तो दोन तीन महिने निकामी झाला. त्यामुळें त्या वर्षींत ऋण फारीक कुठून करणार? परन्तु यन्दां पिकावर काय होईल तें होवो, आपणास जेवणास राहिलें नाहीं तरी फारीक करावयाचें म्हणून त्यानें एक खण्डी भात नेऊन रावबांच्या घरीं घातलें.

चौदा रुपयांचें व्याच पांज रुपये अन कितीसे आणे. त्यांतून भाताची किंमत वजा जाऊन, वगैरे हिशेबाचें भारूड उभारून ऋणाचा पक्का आंकडा बारा रुपये करण्यांत आला व ही रक्कम जर एका महिन्यांत

फिटली नाही तर एका महिन्याचे व्याज व दण्ड मिळून ऋणाची रक्कम पुन्हां चवदा रुपये होईल अशी तम्बी राववांनीं गेल्या दोन महिन्यांपूर्वी वावलीस दिली होती.

आणि वावलीच्या दुदैवानें हाही वायदा चुकला व ऋणाचा आंकडा चवदा रुपयांवर आला; आणि इतकेंही असून जर रक्कम पंधरा दिवसांनीं मिळाली नाही तर “पुलिसेंत केस” (पोलिसांत फिर्याद) करीन अशी दहशत राववांकडून त्याला घालण्यांत आली!

*

*

*

आणि तो सोमवार व दसरा आज. राववांच्या वायद्याचा अजचा हा शेवटचा दिवस. मल्या सकाळींच राववा वावलीच्या दाराशीं प्रविष्ट झाले. वावलीनें अंगणाच्या ओट्यावर कांबळ पसरली, राववा त्यावर पोटा सांवरून बसले.

‘वावली, माझ्या पैशांचा काय विचार केलास?’ राववांनीं सामानेंच सुरवात केली.

‘धन्यानूं, करतों थोडं थोडं करून फारीक?’ वावली लाचारपणानें म्हणाला.

‘अरे, थोडं थोडं म्हणून सांगायला शरम नाही वाटत? किती दिवस झाले रे या रकमेला? आणि वायदे काय थोडे केलेस?’ राववा तुच्छतेनें व तिरस्कारानें म्हणाले.

‘होय, आम्हीं नाही का म्हणतो?’ वावलीनें तोंड वेंगाडलें.

‘तें काहीं चालणार नाही, मला आजच्या आज पैसे मिळाले पाहिजेत. नाहीतर बघ मी पुढीसैंत कोमान्दांतीस सांगून ठेवलेंच आहे.’

‘धनी, असं करू नका, आतांच्या आतां पैसे कुठून आणू?’

‘अरे, पैसे नाहीत तर वायकोला...’ राववा गरजले.

बावली रागानें लालबुन्द झाला. त्याला वाटलें असेंच्या असें जाऊन त्याच्या नरडीचा घोंट घ्यावा ! पण ? तो लाचार होता. त्यानें संयम केला. तरी पण त्याचे डोळे रागातिरेकानें लालबुंद झाले होते — राववाला त्याच्या डोळ्यांस डोळा मिडवण्याचें धैर्य झालें नाहीं. तो दुसरीकडे पाहूं लागला.

‘सायवानूं, आमच्यावर दया करा ! आम्ही तुम्हांस नागवलं का आहे ? दहा रुपये रकमेच्या व्याजापोटीं मीं तुम्हांस दीड खंडी भात दिलं, आजच्या दरानं पैसे केले तरी दहा रुपये सहज होतील, पण मीं व्याजा-बद्दल म्हणतो का कांहीं ?’—

‘हो तर ? मोठा आला आहे फिदाला ! जेटलमेनच कीं तूं ! म्हणे व्याज घेतलं अरे, पैसा कांहीं झाडाला पिकत नाहीं. तुम्हीं शेतांत एक दाणा टाकून शंभर दाण्यांचं कणस नाहीं कारे काढीत ? त्या वेळीं तुम्हांला वाटत नाहीं कीं बावा मीं एक दाणा पेरला होता त्यालाच हें एवढें कणस आलं आहे म्हणून—तुम्हीं शेतांत रावतां, आम्हीं कुठं शेत लावतो ? आमचं शेत हें—हा आमचा सावकारीचा धन्दा ! तें कांहीं नाहीं, चवदा रुपये घेतल्याशिवाय मीं इथून हालणार नाहीं.’ राववा गरजले. त्यांना इतक्याच बोलण्यानें श्वास लागला.

‘धनी ! एवढे हे पैसे घ्या, आणि राहिलेल्या दोन महिन्यांची सवड घ्या.’ बायकोच्या हातून पैशांची परचुंडी घेऊन त्यानें रावबांच्या हातीं दिली.

‘किती आहेत रे हे ?’ राववा गुर्मनिंच म्हणाले.

‘पांच रुपये पावणे चवदा आणे.’ बावली भीतभीत म्हणाला.

‘तूं काय माझी थडा करतोस कीं काय ? चवदा रुपयांऐवजीं पांच रुपये ?’ राववा तुच्छतेनें म्हणाले व त्यांनीं पैशाची पुरचुंडी भिरकावून दिली.

जीर्ण झालेली चिंधी ती, खुर्चीच्या वजनानें व जमिनीवर बसलेल्या आघातानें टरकन् फाटली व खुर्दा अंगणभर शिंपडला.

रावबांनीं रुद्रावतार धारण केला होता, शिव्यांची तर संततधार त्यांच्या तोंडून वाहत होती आणि गरीब विचारा बाबली मुकाट्यानें ऐकत होता !

शेवटीं हातापायां पडून, हो ना करतां तडजोड झाली. पांच रुपये पावणेचवदा आण्यांपैकीं एक रुपया पावणेचवदा आणे त्यांनीं दंडादाग्वल ध्यावे व ऐन रकमेंत चार रुपये कमी करावे.

अशा रीतीनें हा देवचार एक रुपया पावणेचवदा आण्यांचा वळी घेऊन तात्पुरता तरी थण्ड करण्यांत आला.

* * *

कां कुणास ठाऊक, पण भर पाडव्याच्या दिवशीं रावबांच्या घास ऐन दुपारीं आग लागली. आगीचें कारण कुणासच कळलें नव्हतें. त्यांच्या वाड्यावर असलेले व त्यांनीं नाडलेले पुष्कळ लोक होते. परंतु भर दुपारीं असलें कृत्य करण्यास कोण धजणार ?

एरव्ही आग कांहीं वाऱ्या सारखी पसरत नाहीं; परंतु रावबांच्या घरीं मात्र हा चमत्कार झाला. प्रथम स्वैमाकवराची बाजूच पेटली होती, परंतु अल्पावधींतच ही आग बरीच पसरली.

कोणी म्हणत कीं, रावबांनं पावसाच्या दिवसांत पागोळ्याच्या पाण्यानें भिन्ती भिजूं नयेत म्हणून चुडतांचा त्याला वाहेरून झड बांधला होता त्यानेंच पेट घेतला. कोणी म्हणत, त्यांनीं छपराचें लांकूड लवकर खराब होऊं नये म्हणून त्याला डांबर लावलेलें होतें त्यालाच जास्त आग झोंवली. एक ना दोन, लोक हजार तर्कवितर्क लढवीत होते.

तरी बरें, त्या दिवशीं पाडव्याचा दिवस होता, आणि या सणाच्या

रावबांचं ऋण

दिवशीं कुळवाडी लोक घरीच होते. नाहींतर सगळें घरच अग्नीच्या भक्षस्थानीं पडलें असतें!

रावबा सारखा आक्रोश करीत होता आणि भोळी विचारी गरीब कुळवाडी जनता आग विझवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होती. एरवीं राववानें दुखविल्याशिवाय तेथें एकही प्राणी नव्हता.

बाबली तर रावबाचे अपराध विसरून आग विझविण्याच्या कार्मीं पुढाकार घेऊन प्रयत्नांची शिकस्त करीत होता; पण ती आग या मानवी प्रयत्नास जुमानीत नव्हती. तो दैवी क्षोभ होता कीं काय न कळे!

आग विझविण्याची जेव्हां अशक्यता भासूं लागली तेव्हां तर रावबा ऊर वडवून घेत ओरडून विनंति करूं लागले.

‘अरे कोणीतरी माझी झोपायच्या खोलींत असलेली पेटी आणा रे! अरे, त्यांत माझे दस्तऐवज व पैसे आहेत. कुणीतरी आणा रे! बुडालों. ठार बुडालों!’ रावबा छाती वडवून घेऊं लागले.

परंतु असल्या आर्गींत शिरतो कोण ?

‘अरे पन्नास रुपये बक्षिस देतो, शंभर रुपये देतो, काय मागाल तें देतो, पण या आर्गींतून माझी पेटी वांचवा रे!’ रावबा गयवया करीत होते.

‘बाबली, तूं तरी कर रे हा उपकार! मी तुला जन्माचा सुखी करीन!’ रावबा बाबलीजवळ याचना करूं लागले.

आणि दुर्दैवानें त्याच दिवशीं एक सरकारी अधिकारी रावबांच्या घरीं पाहुणा होता. त्याची एक बॅग व एक कुत्रें त्या भडकलेल्या आर्गींत सांपडलीं होती. कुत्रें तर आंतून सारखें केंकाटत होतें.

‘हे बघ, माझे कुत्रें आणि बॅग जर कोणी आणून देईल तर मी पण बक्षिस देईन—बॅग दिवाणखान्यांत आहे व कुत्रें पण तिथं बांधलेलं

आहे. बॅग एक वेळ गेली तरी पर्वा नाही; पण कुठ्याचा जीव वांचवा' तो पाहुणा सांगत होता.

पण कोणीच पुढे सरले नाही. सगळ्यांचे डोळे बावलीकडे लागले होते. जणुं काय एवढे हे साहस करावे तर ते त्याच बहादुराने.

आणि शेवटी बावलीनेच ओला पंचा अंगाभोवती गुंडाळून “देवा वेताळा, तू पाव” असे म्हणून त्या जळत्या घरांत प्राणाची पर्वा न करितां धांव घेतली.

सगळ्यांचे प्राण नजरेत सांठवले. आतां आपणांस बावली जिवंत दिसेल कीं होरपळून-भाजून-मेलेला ?

क्षणक्षण जात होता तसतशी लोकांची उत्कंठा व काळजी वाढत होती.

बावलीच्या वेड्या साहसाला देवाने यश दिले.

एका हातांत कुठ्याची मांखळी, डोकीवर राववाची पेटी व त्यावर पाहुण्याची बॅग अशा थाटांत एकदांचा बावली या जगांत आला.

राववा आदिकरून सगळ्या मंडळींनी त्याला शावासकी दिली, पाहुण्यानें तर त्याला प्रेमानें ऋवटाळलें.

एकदां उच्च बिंदु गांठला म्हणजे कसल्याही गोष्टीस उतरती कळा ही लागावयाचीच. आगही जरा कमी झाली. घराचा दर्शनी भाग बराच बचावला.

*

*

*

दुसऱ्या दिवशीं बावली पेज जेवून ओठीवर विढी ओढीत बसला होता. फुलनें शिदोरी बांधून दिली, त्यानें आपला मळका पंचा डोकीला बांधला व कांबळ घेऊन कामास निघणार तो त्याच्या कानीं हांक आली.

‘बावली ऽ इकडे ये पाहूं.’

रावबांचं ऋण

बाबलीला स्वयं अपरिचित वाटला. बाहेर जाऊन पहातों तों कालचा रावबांच्या इथला पाहुणा. तो जाण्याच्या तयारीत होता. एका हातांत कुत्रें असून दुसऱ्या हातांत तीच बाबलीनें वांचवलेलीं वेंग होती.

‘बाबली, काल तूं माझ्यावर केवढे उपकार केले आहेस त्याची कल्पना नाहीं तुला. या वेंगेंत माझे महत्वाचे कागद होते, आणि या कुत्र्यावर तर माझा जीव आहे.’

‘कसलं काय घेऊन वसलांत राव!’ आपण काहींच केलें नाहीं या भावनेनें बाबली म्हणाला.

‘हे दहा रुपये घे, तुला मी ते बक्षीस म्हणून देत आहे. माझ्या जवळ जास्त पैसे तूर्त नाहींत. असते तर दिले असते. रावबा तुझ्या कामाची कदर केल्याशिवाय रहाणार नाहीं.’ पुढें तेच म्हणाले, ‘बाबली, तुला माझी आठवण रहावी म्हणून मी तुला काहींतरी देणार होतो, —’

‘साहेब! तुमची आठवण केव्हांही मी विसरणार नाहीं, हें दिलेंत तेंच पुष्कळ झालें, आणखी कशाला काय हवं?’ बाबली कृतज्ञतेनें म्हणाला.

‘छे! तसं कसं होईल?’

पाहुण्याची नजर आपल्या विशाकडे गेली. घड्याळाच्या सोन्याच्या सांखळीला एक पौंड लटकत होता. बाबलीच्या चन्द्रमौळी घराच्या ओटीवर राहून फुलू हें संभाषण ऐकत होती. त्यानें चटकन दोनही गोष्टी पाहिल्या.

पाहुण्या गृहस्थाला काय कल्पना आली कुणास ठाऊक! त्यानें चटकन तो पौंड तोडून बाबलीच्या हातीं देत म्हटलें,

‘बाबली, हा घे, तुझ्या घरकारणीच्या गळ्यांत ही माझी आठवण म्हणून घाल वरें. येतों मी.’

बाबलीच्या हाती तो ‘पवन’ देऊन तो चालू लागला.

बावली या औदार्याने आश्चर्यमूढ झाला, त्याला आभार मानण्याचें सुद्धां मान राहिलें राहीं.

पाहुण्याच्या औदार्याविषयी व देवाच्या कृपेविषयी त्यांचें बोलणें चाललें होतें; इतक्यांत वळून पहातो तों राववा दारांत उभे.

बावलीनें ओसरीवर राववांकरतां कांबळ टांकली.

‘काय धनी, कुठं जात होतां?’ बावलीनें अदवीनें विचारलें.

‘अरे, कुठं म्हणून काय विचारतोस? माझ्या पैशांचं काय केलंस तें सांग. घर तर जळालंच आतां तें दुरुस्त करण्याला पैसा पाहिजे ना ?

बावली स्तिमितच झाला ! काल आपणांस ‘जन्माचें सुखी करीन’ म्हणून आश्वासन देणारा हा गृहस्थ दहा रुपयांकरितां धरणं धरून बसतो म्हणजे काय ? त्याला उलगडाच होईना ! तरी थोडासा भीतभीत व घुटमळत बावली म्हणालाच,—

‘धनी ! आपण काल नाहीं का म्हणालांत कीं, पन्नास रुपये बक्षिस देईन म्हणून ?

‘हात् वेड्या ! अरे, त्या भयंकर प्रसंगीं मी काय बोललों तेच शब्द वेऊन बसलास वाटतं ! अरे असलीं प्रसंगाच्या वेळचीं वाक्यं कोणी पाळतात का ? वेडा खरा तूं !’ राववा मजलेदार हंसले.

बावली मात्र पुतळ्यासारखा जेथल्या तेथें उभा होता—अगदीं थिजून गेला तो !

कुळू पुढें आली. मघांची दहा रुपयांची नोट त्याच्या पुढ्यांत ठेवीत ती म्हणाली, ‘धनी, हे दहा रुपये घ्या आणि तुमच्या ऋणांतून आम्हांला एकदां मोकळं करा. फिटलं ना तुमचें ऋण ?

‘फिटलं वरं ! अरे, इतका का मी हराम आहे ?—अरे, बावली,

पाहिजे तर है पैसे ठेव तूं—मला महिन्याभरानें दिलेस तरी चालतील.'
रावबा कृपावन्त होऊन म्हणाले.

'छे-छे, धनी, पाहिजे तेव्हां येऊंच आम्हीं तुमच्या दारीं—'
बावली वरपांगीं म्हणाला. पण तो मनांत म्हणत होता 'ऊन दुधानें तोंड
पोळलेलें मांजर ताकाच्या भांड्याकडे आतां कशाला जातें?'

सांपळ्यांतून सुटलेला वाघ पुन्हा खाद्याच्या आशेनें तेथें जाईल का?

कर्तव्याची व्याख्या

मी तिच्या शक्य तेवढ्या कसोशीने तपासून पाहिले. मृत्यू तिच्याभोवती आपले जाळे विणले होणे, आणि त्याचे पाश तो हळूहळू आवळीत होता व तिचा जीव तें तोडण्याचा निष्फळ प्रयत्न करित होणे मृत्यूची झुजून आजपर्यंत कोण विजयी झाला आहे?

माझ्या पेशास अनुसरून मी घराच्या मंडळीस धीर द्यावयाचे पण तो धीर मला काहीं झाला नाही—घटका पळे मोजणाऱ्या व्यक्तीस धीर कसला देणार? न जाणो माझ्यासमक्ष तिचा प्राण गेला तर माझा आश्वासनाची वाट काय? उलट माझीच बदनामी व्हायची

पाण्याबाहेर तडफडणाऱ्या माशाप्रमाणे तिचा आत्मा शरिरात कैदेतून मुक्त व्हावयास धडपडत होता. एकाच स्वरूपाचीं तीन मातृसुचिमणीं मुले चिमणीसारखीं तोंडे करून दूर अंतरावर बसलीं होती, आणि तिचा नवरा मन घट्ट करून विचारा मजबरोबर वावरत होता.

“डॉक्टर, मजकरतां नाहीं तरी या पोरांकरतां तरी हिला जीव द्या” बोलतां बोलतां त्याला भडभडून आले.

त्याच्या शब्दांतली ती तीव्र तळमळ पाहून माझ्याही हृदयांत कालव कालव झाली ‘मी माझ्या प्रयत्नाची पराकाशा करतो, पण आयुष्य दोरी — ती आम्हां दुर्बलांच्या हातीं परमेश्वरानें ठेवलेली नाहीं.’

कर्तव्याची व्याख्या

तिच्या गळ्यांत हळुहळू होणारा आवाज मोठ्याने होऊ लागला. मुलांना बाहेर नेण्यांत आले, मी एका खुर्चीवर काही उपाय योजित वसले होते. खोलीत स्मशानशांतता नांदत होती, आणि त्या भीषण शांततेचा भंग तिच्या गळ्यांतून निघणारा भेसूर आवाज तेवढा करीत होता. ती घरघर म्हणजे यमदूतांच्या चक्रांचे आवाज होते आणि क्षणोक्षणी कोंडणारा तिचा श्वास म्हणजे मृत्यू करीत असलेली तिची मुस्कट दाबीच जणू. तिला होणाऱ्या त्या दुःसह यातना पाहून मला, एका निढविलेल्या धंदेवाईक्यास मुद्दां कसेसेच होऊ लागले, आणि तो तिचा नवरा, पुरुषासारखा पुरुष असून मुळमुळ रडत होता.

*

*

*

मला चटकन आठवण झाली. कलाच्या मेलमधून एका प्रख्यात लेव्होरेटरीतून नमुन्याकरतां आलेले इंजक्शनचे टयुव माझ्या बॅगेंत होते. मी चटकन उठलों.

टयुवचें टोक मोडून नेकून दिलें आणि पिचक गीत औषध भरतां भरतां त्या आसन्नमरण बाईकडे पाहिलें. तिची मृत्यूशीं घडपड चळूच होती संसाराचा स्नेह सुटत नव्हता आणि तिचा नवरा अतृप्त नजरेनें तिचा चेहरा न्याहाळीत होता.

आशा ही विचीत्र वल्ली आहे. मृत्यूच्या हद्दींत पडलेलें एक पाऊल मुद्दां कदाचित परत फिरेल असें वाटूं लागतें, अमूक अमूक इसम चितेवर ठेवल्यानंतर जिवंत झाला इत्यादि भाकडकथांवर विश्वास बसूं लागतो आणि दुःस्वार्णांवांत बुडणाऱ्या त्या दुदैव्याला या भाकडकथा आधार वाटूं लागतात.

—अशा आशांच्या हिंदोळ्यावर त्याचें हृदय गोते घेत होतें क्षणभर आशेच्या तेजानें त्याचें तोंड उजळल्यासारखें होई तर दुसऱ्या क्षणीं सभोंवार

चा भीषण देखावा फडक्याने एकादा फळा पुसून काढावा त्याप्रमाणे त्याचा चेहरा निर्विकार करी आणि नंतर हळुहळू काळवंडून जाई, आणि हें मीं निष्पूर मनानें मुकाश्यानें पहात होतो.

इंजक्शन देण्याची तयारी करून मीं तिच्या खाटेवर वांकलों. त्या अस्थिपंजरधत् शरिरास सुई टांचतांना मला माझ्या निर्दयतेची क्षणभर शिसारी आली

औषधाचा परिणाम न्याहाळीत मीं तिच्या उशाशेजारीं उभा राहिलों. खाटेवर तिच्या शेजारीं तो बसला. औषधाचा परिणाम हळूहळू होऊं लागला तिचे तें गुदमरणें कमी झालें व श्वासोश्वासही पण सरळ येऊं लागला. त्याचें तोंड जरा उजाळलें, त्याला वाटूं लागलें ही कदाचित जगेल. माझी खात्री होती कीं ती काहीं जगणार नाही, ती तासा दोन तासांची सोवती होती एवढेंच. मरणोन्मुख माणसास किंचितकाल हुशारी देण्याचें तें औषध होतें हें मला माहित होतें, आणि त्यास —

—पण अज्ञानांतच आनंद असतो.

—तिनें डोळे उघडले. अंधास दृष्टीलाभ झाल्याबरोबर जो आनन्द होईल तो त्याला झाला, त्यानें कृतज्ञतेनें माझ्याकडे पाहिलें.

तिचे ओंठ हलले, त्यानें आपलें तोंड तिच्या तोंडाजवळ नेलें. क्षीण हास्याची लहरी तिच्या तोंडावर उमटली. दांतांच्या हिरकण्या क्षणभरें चकाकल्या.

दुसरें इंजक्शन देण्याच्या तयारींत मी उठलों. शेजारच्या टेबलावर स्विरीटच्या दिव्याखालीं इंजक्शनची पिचकारी शिजत होती. मी ती अचळय काढून घेतली.

ती हलके हलके बोलत होती. मी दुसरा ट्युब शोधीत होतो.

कर्तव्याची व्याख्या

औषध अत्यन्त जपून पिचकारीत भरावें लागत होतें. माझें सहजच तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष होतें.

औषध पिचकारीत भरून झालें. रिकामा ट्युब मी खिडकीवाटे फेंकून दिला, तेव्हां माझ्या कानावर कांहीं तुटक वाक्यें आलीं. मी तिच्या उशाशीं असल्यामुळें तिनें मला पाहिलें नसावें.

‘मरणापूर्वीं मला आपली क्षमा मागायाची आहे. परलोकाच्या प्रवासांत पापाचें ओझें आणखी मजबरोबर नको. इतके दिवस हृदय जळतें ठेऊन आपल्याशीं प्रतारणा केली. आज मी जरी पश्चात्तापानें पुनीत झालें असलें तरी तुमच्याशीं वेड्मानी करणार नाहीं—’ तिचे शब्द तुटक तुटक येत होते.

मी कान टवकारून ऐकत होतो.

‘माझ्या मुलांपैकीं एक तुमचें नव्हे, तें मला—’ तिला हुंदका आला, ‘तें माझ्या पापाचें प्रतिक आहे, त्याच्यावर दया करा. तें मला—’

त्याचा चेहरा काळवंडा. त्याच्या चेहऱ्यावरून धांवणाऱ्या विकारांचें पृथःकरण करणें सोपें नव्हतें.

‘माझा तिरस्कार करूं नका. अविचारानें घडलेलें पाप, पाप नव्हे— शोकावेगानें तिला मूर्च्छा आली, आणि विचारांत भ्रमण करणारें त्याचें मन जाग्यावर आलें.

‘डाक्टर! धांवा!’ तो ओरडला.

मीं औषधासकट पिचकारी खिशांत टाकली व जवळ गेलों.

—‘आणि औषध टांचणें शक्य नाहीं. कदाचित प्राणही तावडतोव निघून जातील’ मनांतले विचारावेग दाबीत मीं संथपणानें म्हणालों.

*

*

*

त्याचा ब्रचा जिना उतरतानां मीं विचार करीत होतो.

—या वेळच्या माझ्या कर्तव्याची व्याख्या कोण करील का? निदान मला तरी ती करतां येत नव्हती. मीं देणार होतो त्या नव्या इंजवयाननें ती आणखी पांच मिनिटें तरी खास वोलूं शकली असती आणि तिनें आपल्या त्या मुलाचें नांव कदाचित सांगितलें असतें, तर एका गरीब निष्पाप मुलाच्या आयुष्याची धूळधाण उडवण्यास मीं कारणीभूत होणार होतो.

--एका जीवाच्या पांच मिनिटांच्या आयुष्याचें चोज पुरविण्याकरतां एका निरापराधी बालकाच्या सवम्भ आयुष्याचा बळी घ्यायाचा काय? मला काहींच निर्णय होत नव्हता.

सवतीचा फोटो

कमलेने जेव्हां मधुकराच्या घरांत गृहिणी म्हणून प्रवेश केला. तेव्हां तिच्या हृदयांत कितीतरी आशा आकांशा नाचत होत्या. सप्तपदी-करतां जेव्हां मधुकरानें तिचा हात धरला तेव्हां या हातावर आपला आतां, आजन्म हक्क आहे या सुखद जाणिवेनें तिला आनन्द व अभिमान वाटला. मधुकराचा प्रेमळ स्वभाव तिला पुष्कळसा ऐकून माहीत होता. त्याची बहीण कमलेच्याच गांवां लग्न करून दिली होती तिची आणि कमलेची बरीच गंडी होती. त्याच्या स्वभावांतील बहुतेक खांचाखोंचा तिला तिच्या-कडून माहीत झाल्या होत्या आणि त्या खांचाखोंचाप्रमाणें आपलें वर्तन ठेऊन त्याम आनन्द घावा व त्यापासून आपला आनन्द द्विगुणित करावा इत्यादि मनोराज्यें तिनें गृहराज्याचा तावा घेतांना केलीं होती.

प्रथमच, घर दाखवतांना जेव्हां तिची नणंद तिला घेऊन मधुकरा-च्या खोलींत आली, तेव्हां तेथील सुन्दर सामानाची सुबक व आकर्षक मांडणी पाहून तिला मधुकराच्या रसिकतेची अगदी स्पष्ट कल्पना आली. आपण कोणत्याही वस्तूविषयीं एक कल्पना करावी आणि ती कल्पनेपेक्षां जास्त चांगली असली म्हणजे आपणांस जें समाधान व आनन्द वाटतो तसेंच कमलेस वाटलें.

मधुकराच्या टेबलासमोर वर त्याच्या प्रथमपत्नीच्या, शान्तेचा भव्य व सुन्दर पेट्रलचा फोटो टांगला होता त्याच्याकडे तिचें लक्ष गेलें. ती क्षणभर स्तिमित झाली. शान्ता कांहीं सौंदर्याची मूस नव्हती परन्तु तें साधें सौंदर्यच जास्त आकर्षक होतें. जिवणूची नाजूक ठेवण, तेजस्वी डोळे व नेहमीं हंसतमुख चेहरा यामुळें केव्हांही, पहाणाऱ्याच्या मनांत तिच्याविषयीं आदर व सहानुभूति उत्पन्न होई.

— परन्तु कमलेस वाटलें शान्ता कांहीं तितकीशी आकर्षक नसावी. त्या फोटोंत तिच्या सौंदर्यापेक्षां चित्रकाराचें कौशल्यच जास्त असावें असें तिला वाटलें आणि ती म्हणाली सुद्धां.

— ‘किती छान फोटो निघाला आहे नाही ?’

— ‘खरें विचाराल तर हा फोटो निघावा तितका छान निघाला नाही. शान्ता यापेक्षां कितीतरी सुरेख दिसत होती. तिला ज्यांनीं पाहिलें आहे तो प्रत्येक इसम असेंच म्हणतो.’ कमलेच्या नणंदेनें उत्तर दिलें.

— ‘अस्संSS! कमला उद्गारली. तिला त्या सवतीच्या निर्जीव फोटोविषयीं थोडीशी असुया वाटली.

त्याच खोलींत एका बाजूस मधुकराचा पितळी पलंग होता व शेजारींच उशाशीं एका स्टूलवर एक कातडी कव्हराचें डौलदार आकाराचें पुस्तक होतें खोली पाहातां पाहातां जेव्हां तीं तेंथें आलीं तेव्हां कमलेनें तें पुस्तक उचललें व उघडतां उघडतां सहज विचारलें ‘कसलं हो हें पुस्तक वन्सं?’

— ‘तें होय ?’ ती जरा अडखळली. ‘शांतेच्या फोटोंचा आल्बम आहे तो’

कमलेने ते सगळे फोटो पाहिले. निरनिराळ्या पौष्टमधें काढलेले शांतेचे पंचवीस तीस फोटो त्यांत होते. त्यांतील बहुतेक फक्त शांतेचेच होते

सवतीचा फोटो

फक्त चार पांच मात्र जोडप्याने काढलेले होते. एका फोटोत मधुकर युरोपियन ड्रेसींग खुरचीवर बसला असून, हॅट शांतेजवळ देत होता तर दुसऱ्यात शांता चित्राचा आलवम पहात बसली असून मधुकर मागून तिच्या खांद्यावर हात ठेवून वांकून चित्रे पहात होता—एक फोटो तर कमलेस विशेष आवडला तो कितीतरी वेळ ती सारखा पहात होती तो अगदी पहिल्याच पानावर होता त्यात मधुकर व शांता अगदी जवळ जवळ बसली असून, मधुकराने आपला उजवा हात पाठी मागून नेऊन तिच्या खांद्यावर ठेवला होता. व या त्याच्या सळगीमुळे तिच्या चेहऱ्यावर गोड संभ्रम पसरला होता. विनयामुळे व स्त्रिसहजसुलभ लज्जेमुळे तिचे मुख जरा अवनत झाले होते व मधुर मंदस्मितामुळे तिची जिवणी म्हणजे उमळु लागलेली गुलाबकळीशी वाटे.

फोटो खालील तारखेवर बोट ठेऊन तिच्या वनसं म्हणाल्या ‘मधु-दादाने हा फोटो आपल्या लग्नाच्या पंधराव्या दिवशी काढला म्हणून शांतावहिनी त्यात इतकी लाजली. ‘तिचे बोलणे ऐकले न ऐकलेसे करून कमला म्हणाली ‘पण हा आलवम असा उघड्यावर कां टाकला आहे?’

‘उघड्यावर नव्हे, दादाला नेहमी त्याचीं गरज असते दररोज झोपतानां निदान तास अर्धातास तरी ते फोटो चाळण्याचा त्यांचा नित्यक्रम आहे. इतकेच नव्हे तर फिरतीवर जातांनासुद्धां तो हा आलवम घेऊन जातो.’

‘हं’ कमलेच्या तोडांतून उद्गार बाहेर पडला—पण तिला कसेसेच झाले तिचा भावनाविष्कार करणे मानसशास्त्रज्ञानालाही साधले नसते तिला ते तोटो पाहून बरे वाटते नाही, आनंद झाला नाही हे बरिक्त खरे होते.

*

*

*

मधुकराची आणि कमलेची जेव्हां धर्माज्ञेने प्रथम एकांतांत गांठ पडली, तेव्हां तिच्या समजून चुकले की त्याच्या हृदयांत आपल्याविषयी

कर्तव्याची व्याख्या

मी तिला शक्य तेवढ्या कसोशीने तपासून पाहिले. मृत्यूने तिच्याभोंवती आपले जाळे विणले होणे, आणि त्याचे पाश तो हळुहळू आवळित होता व तिचा जीव तें तोडण्याचा निष्फळ प्रयत्न करित होता. मृत्यूनी झुजून आजपर्यंत कोण विजयी झाला आहे?

माझ्या पेशास अनुसरून मी घरच्या मंडळीस धीर व्यावयाचा पण तो धीर मला कांहीं झाला नाही—घटका पळे मोजणाऱ्या व्यक्तीबद्दल धीर कसला देणार? न जाणो माझ्यासमक्ष तिचा प्राण गेला तर माझ्या आश्वासनाची वाट काय? उलट माझीच बदनामी व्हायची

पाण्याबाहेर तडफडणाऱ्या माशाप्रमाणे तिचा आत्मा शरिराच्या कैदेतून मुक्त व्हावयास धडपडत होता. एकाच स्वरूपाची तीन मातृमुखी चिमणीं मुळे चिमणीसारखीं तोंडे करून दूर अंतरावर बसली होती, आणि तिचा नवरा मन घट्ट करून विचारा मजबरोबर वावरत होता.

“डॉक्टर, मजकरतां नाही तरी या पोरांकरतां तरी हिला जीवदान द्या” बोलतां बोलतां त्याला भडभडून आले.

त्याच्या शब्दांतली ती तीव्र तळमळ पाहून माझ्याही हृदयांत कालवा-कालव झाली ‘मी माझ्या प्रयत्नाची पराकाष्टा करतो, पण आयुष्याची दोरी — ती आम्हां दुर्बलांच्या हातीं परमेश्वराने ठेवलेली नाही.’

कर्तव्याची व्याख्या

तिच्या गळ्यांत हळूहळू होणारा आवाज मोठ्याने होऊं लागला. मुलांना बाहेर नेण्यांत आले, मी एका खुर्चीवर काहीं उपाय योजीत बसलों होतो. खोळींत स्मशानशांतता नांदत होती, आणि त्या भीषण शांततेचा भंग तिच्या गळ्यांतून निघणारा भेसूर आवाज तेवढा करीत होता. ती घरघर म्हणजे यमदूतांच्या चक्रांचे आवाज होते आणि क्षणोक्षणीं कांडणारा तिचा श्वास म्हणजे मृत्यू करीत असलेली तिची मुस्कट दाबीच जणू. तिला होणाऱ्या त्या दुःसह यातना पाहून मला, एका निढविलेल्या धंदेवाईकास सुद्धां कसेसेंच होऊं लागलें, आणि तो तिचा नवरा, पुरुषासारखा पुरुष असून मुळमुळ रडत होता.

*

*

*

मला चटकन आठवण झाली. कलाच्या मेलमधून एका प्रख्यात लेबोरेटरीतून नमुन्याकरतां आलेले इंजक्शनचे ट्युब माझ्या बॅगेंत होते. मी चटकन उठलों.

ट्युबचे टोंक मोडून नेंकून दिलें आणि पिचक रीत औषध भरतां भरतां त्या आसन्नमरण वाईकडे पाहिलें. तिची मृत्यूशीं थडपड चलाच होती संसाराचा स्नेह सुटत नव्हता आणि तिचा नवरा अतृप्त नजरेनें तिचा चेहरा न्याहाळीत होता.

आशा ही विचीत्र वल्ली आहे. मृत्यूच्या हद्दींत पडलेलें एक पाऊल सुद्धां कदाचित परत फिरेल असें वाटूं लागतें, अमूक अमूक इसम चितेवर ठेवल्यानंतर जिवंत झाला इत्यादि भाकडकथांवर विश्वास बसूं लागतो आणि दुःस्वार्णवांत बुडणाऱ्या त्या दुर्दैव्याला या भाकडकथा आधार वाटूं लागतात.

—अशा आशांच्या हिंदोळ्यावर त्यांचे हृदय गोते घेत होते क्षणभर आशेच्या तेजानें त्यांचे तोंड उजळल्यासारखें होई तर दुसऱ्या क्षणीं सभोंवार

कर्तव्याची व्याख्या

मी तिला शक्य तेवढ्या कसोशीने तपासून पाहिलें. मृत्यूने तिच्याभोंवती आपलें जालें विणलें होणें, आणि त्याचे पाश तो हळुहळू आंघळीत होता व तिचा जीव तें तोडण्याचा निष्फळ प्रयत्न करित होता. मृत्यूची झुजून आजपर्यंत कोण विजयी झाला आहे?

माझ्या पेशास अनुसरून मी घरच्या मंडळीस धीर द्यावयाचा पण तो धीर मला काहीं झाला नाही—घटका पळें मोजणाऱ्या व्यक्तीबद्दल धीर कसला देणार? न जाणो माझ्यासमक्ष तिचा प्राण गेल्या तर माझ्या आश्वासनाची वाट काय? उलट माझीच बदनामी व्हायची

पाण्याचाहेर तडफडणाऱ्या माशाप्रमाणें तिचा आत्मा शरिराच्या कैदेतून मुक्त व्हावयास धडपडत होता. एकाच स्वरूपाचीं तीन मातृमुखी चिमणीं मुलें चिमणीसारखीं तोंडें करून दूर अंतरावर बसलीं होतीं, आणि तिचा नवरा मन घट्ट करून त्रिचारा मजबरोदर वावरत होता.

“डॉक्टर, मजकरतां नाहीं तरी या पोरांकरतां तरी हिला जीवदान द्या” बोलतां बोलतां त्याला भडभडून आलें.

त्याच्या शब्दांतली ती तीव्र तळमळ पाहून माझ्याही हृदयांत कालवा-कालव झाली ‘मी माझ्या प्रयत्नाची पराकाष्टा करतो, पण आयुष्याची दोरी — ती आम्हां दुर्बळांच्या हातीं परमेश्वरातें ठेवलेली नाहीं.’

कर्तव्याची व्याख्या

तिच्या गळ्यांत हळुहळू होणारा आवाज मोठ्याने होऊं लागला. मुलांना बाहेर नेण्यांत आले, मीं एका खुर्चीवर काहीं उपाय योजीत बसलों होतो. खोलींत स्मशानशांतता नांदत होती, आणि त्या भीषण शांततेचा भंग तिच्या गळ्यांतून निघणारा भेसूर आवाज तेवढा करीत होता. ती घरघर म्हणजे यमदूतांच्या चक्रांचे आवाज होते आणि क्षणोक्षणीं कांडणारा तिचा श्वास म्हणजे मृत्यू करीत असलेली तिची मुस्कट दावीच जणू. तिला होणाऱ्या त्या दुःसह यातना पाहून मला, एका निढविलेल्या धंदेवाईकास मुद्दां कसेसेंच होऊं लागलें, आणि तो तिचा नवरा, पुरुषासारखा पुरुष असून मुळमुळ रडत होता.

*

*

*

मला चटकन आठवण झाली. कलाच्या मेलमधून एका प्रख्यात लेबोरेटरीतून नमुन्याकरतां आलेले इंजक्शनचे टयुव माझ्या बॅगेंत होते. मी चटकन उठलों.

टयुवचें टोक मोडून नेंकून दिलें आणि पिचक रीत औषध भरतां भरतां त्या आसन्नमरण बाईकडे पाहिलें. तिची मृत्यूशीं धडपड चलूच होती संसाराचा स्नेह सुटत नव्हता आणि तिचा नवरा अतृप्त नजरेनें तिचा चेहरा न्याहाळीत होता.

आशा ही विचीत्र वल्ली आहे. मृत्यूच्या हद्दींत पडलेलें एक पाऊल मुद्दां कदाचित परत फिरेल असें वाटूं लागतें, अमूक अमूक इसम चितेवर ठेवल्यानंतर जिवंत झाला इत्यादि भाकडकथांवर विश्वास बसूं लागतो आणि दुःखार्णवांत बुडणाऱ्या त्या दुर्दैव्याला या भाकडकथा आधार वाटूं लागतात.

—अशा आशांच्या हिंदोळ्यावर त्याचें हृदय गोते घेत होतें क्षणभर आशेच्या तेजानें त्याचें तोंड उजळल्यासारखें होई तर दुसऱ्या क्षणीं सभोंवार

चा भीषण देखावा फडक्यानें एकादा फळा पुसून काढावा त्याप्रमाणें त्या-
चा चेहरा निर्विकार करी आणि नंतर हळुहळू काळवंडून जाई, आणि हें मीं
निष्ठूर मनानें मुकाट्यानें पहात होतो.

इंजक्शन देण्याची तयारी करून मीं तिच्या खाटेवर वांकलों. त्या
अस्थिपंजरवत् शरिरास सुई टोंचतांना मला माझ्या निर्दयतेची क्षणभर
शिसारी आली

औषधाचा परिणाम न्याहाळीत मीं तिच्या उशाशेजारीं उभा राहिलों.
खाटेवर तिच्या शेजारीं तो बसला. औषधाचा परिणाम हळूहळू होऊं लागला
तिचें तें गुदमरणें कमी झालें व श्वासोश्वासही पण सरळ येऊं लागला.
त्याचें तोंड जरा उजाळलें, त्याला वाटूं लागलें ही कदाचित जगेल. माझी
खात्री होती कीं ती काहीं जगणार नाही, ती तासा दोन तासांची सोबती
होती एवढेंच. मरणोन्मुख माणसास किंचितकाल हुशारी देण्याचें तें औष-
ध होतें हें मला माहित होतें, आणि त्यास —

—पण अज्ञानांतच आनंद असतो.

—तिनें डोळे उघडले. अंधास दृष्टीलाभ झाल्याबरोबर जो आनन्द
होईल तो त्याला झाला, त्यानें कृतज्ञतेनें माझ्याकडे पाहिलें.

तिचे ओंठ हलले, त्यानें आपलें तोंड तिच्या तोंडाजवळ नेलें. क्षीण
हास्याची लहरी तिच्या तोंडावर उमटली. दांतांच्या हिरकण्या क्षणभर
चकाकल्या.

दुसरें इंजक्शन देण्याच्या तयारींत मी उठलों. शेजारच्या टेबलावर
स्फिरीटच्या दिव्याखालीं इंजक्शनची पिचकारी शिजत होती. मी ती अच-
ळय काढून घेतली.

ती हलके हलके बोलत होती. मी दुसरा ट्युब शोधीत
होतो.

कर्तव्याची व्याख्या

औषध अस्यन्त जपून पिचकारीत भरावें लागत होतें. माझे सहजच तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष होतें.

औषध पिचकारीत भरून झालें. रिकामा टयुब मी खिडकीवाटे फेंकून दिला, तेव्हां माझ्या कानावर कांहीं तुटक वाक्यें आलीं. मी तिच्या उशाशीं असल्यामुळें तिनें मला पाहिलें नसावें.

‘मरणापूर्वी मला आपली क्षमा मागायाची आहे. परलोकाच्या प्रवासांत पापाचें ओझे आणखी मजबरोबर नको. इतके दिवस हृदय जळतें ठेऊन आपल्याशीं प्रतारणा केली. आज मी जरी पश्चात्तापानें पुनीत झालें असलें तरी तुमच्याशीं वेडमानी करणार नाहीं—’ तिचे शब्द तुटक तुटक येत होते.

मी कान टवकारून ऐकत होतो.

‘माझ्या मुलांपैकीं एक तुमचें नव्हे, तें मला—’ तिला हुंदका आला, ‘तें माझ्या पापाचें प्रतिक आहे, त्याच्यावर दया करा. तें मला—’

त्याचा चेहरा काळवंडा. त्याच्या चेहऱ्यावरून धांवणाऱ्या विकारांचें पृथःकरण करणें सोपें नव्हतें.

‘माझा तिरस्कार करूं नका. अविचारानें घडलेलें पाप, पाप नव्हे— शोकावेगानें तिला मूर्च्छा आली, आणि विचारांत भ्रमण करणारें त्याचें मन जाग्यावर आलें.

‘डाक्टर! धांवा!’ तो ओरडला.

मीं औषधासकट पिचकारी खिशांत टाकली व जवळ गेलों.

—‘आणि औषध टांचणें शक्य नाहीं. कदाचित प्रोणही तावडतोव निघून जातील’ मनांतले विचारावेग दावीत मीं संथपणानें म्हणालों.

*

*

*

त्याचा घरचा जिना उतरतांना मीं विचार करीत होतो.

—या वेळच्या माझ्या कर्तव्याची व्याख्या कोण करील का? निदान मला तरी ती करतां येत नव्हती. मीं देणार होतो त्या नव्या इंजवमानें ती आणखीं पांच मिनिटें तरी खास बोलूं शकली असती आणि तिनें आपल्या त्या मुलाचें नांव कदाचित सांगितलें असतें, तर एका गरीब निष्पाप मुलाच्या आयुष्याची धूळधाण उडवण्यास मीं कारणीभूत होणार होतो.

—एका जीवाच्या पांच मिनिटांच्या आयुष्याचें चोज पुरविण्याकरतां एका निरापराधी बालकाच्या सबन्ध आयुष्याचा बळी घ्यावाचा काय? मला काहींच निर्णय होत नव्हता.

सवतीचा फोटो

कमलेने जेव्हां मधुकराच्या घरांत गृहिणी म्हणून प्रवेश केला. तेव्हां तिच्या हृदयांत कितीतरी आशा आकांशा नाचत होत्या. सप्तपदी-करतां जेव्हां मधुकरानें तिचा हात धरला तेव्हां या हातावर आपला आतां, आजन्म हक्क आहे या सुखद जाणिवेनें तिला आनन्द व अभिमान वाटला. मधुकराचा प्रेमळ स्वभाव तिला पुष्कळसा ऐकून माहीत होता. त्याची वहीण कमलेच्याच गांवीं लग्न करून दिली होती तिची आणि कमलेची वरीच गट्टी होती. त्याच्या स्वभावांतील बहुतेक खांचाखोंचा तिला तिच्या-कडून माहीत झाल्या होत्या आणि त्या खांचाखोंचाप्रमाणें आपलें वर्तन ठेऊन त्याम आनन्द घावा व त्यापासून आपला आनन्द द्विगुणित करावा इत्यादि मनोराज्ये तिनें गृहराज्याचा ताबा घेतांना केलीं होती.

प्रथमच, घर दाखवतांना जेव्हां तिची नगद तिला घेऊन मधुकरा-च्या खोर्लांत आली, तेव्हां तेथील सुन्दर सामानाची सुवक व आकर्षक मांडणी पाहून तिला मधुकराच्या रसिकतेची अगदीं स्पष्ट कल्पना आली. आपण कोणत्याही वस्तूविषयीं एक कल्पना करावी आणि ती कल्पनेपेक्षां जास्त चांगली असली म्हणजे आपणांस जें समाधान व आनन्द वाटतो तसेंच कमलेस वाटलें.

मधुकराच्या टेवलासमोर वर त्याच्या प्रथमपत्नीच्या, शान्तेचा भव्य व सुन्दर पेशलचा फोटो टांगला होता त्याच्याकडे तिचें लक्ष गेलें. ती क्षणभर स्तिमित झाली. शान्ता कांहीं सौंदर्याची मूस नव्हती परन्तु तें साधें सौंदर्यच जास्त आकर्षक होतें. जिवणूची नाजूक ठेवण, तेजस्वी डोळे व नेहमीं हंसतसुग्व चेहरा यामुळें केव्हांही, पहाणाऱ्याच्या मनांत तिच्याविषयीं आदर व सहानुभूति उत्पन्न होई.

— परन्तु कमलेस वाटलें शान्ता कांहीं तितकीशी आकर्षक नसावी. त्या फोटोंत तिच्या सौंदर्यापेक्षां चित्रकाराचें कौशल्यच जास्त असावें असें तिला वाटलें आणि ती म्हणाली सुद्धां.

— ‘कित्ती छान फोटो निघाला आहे नाहीं ?’

— ‘खरें विचाराल तर हा फोटो निघावा तितका छान निघाला नाही. शान्ता यापेक्षां कित्तीतरी सुरेख दिसत होती. तिला ज्यांनीं पाहिलें आहे तो प्रत्येक इसम असेंच म्हणतो.’ कमलेच्या नणंदेनें उत्तर दिलें.

— ‘अस्संSS! कमला उद्गारली. तिला त्या सवतीच्या निर्जीव फोटोविषयीं थोडीशी असुया वाटली.

त्याच खोलींत एका बाजूस मधुकराचा पितळी पलंग होता व शेजारीच उशाशीं एका स्टूलवर एक कातडी कव्हराचें डौलदार आकाराचें पुस्तक होतें खोली पाहातां पाहातां जेव्हां तीं तेंथें आलीं तेव्हां कमलेनें तें पुस्तक उचललें व उघडतां उघडतां सहज विचारलें ‘कसलं हो हें पुस्तक वन्सं?’

— ‘तें होय ?’ ती जरा अडखळली. ‘शांतेच्या फोटोंचा आल्बम आहे तो’

कमलेने ते सगळे फोटो पाहिले. निरनिराळ्या पौष्टमधें काढलेले शांतेचे पंचवीस तीस फोटो त्यांत होते. त्यांतील बहुतेक फक्त शांतेचेच होते

सवतीचा फोटो

फक्त चार पांच मात्र जोडण्याने काढलेले होते. एका फोटोत मधुकर युरोपियन ड्रेसान्त खुर्चीवर बसला असून, हॅट हातेजवळ देत होता तर दुसऱ्यांत शांता चित्राचा आलवम पहात बसली असून मधुकर मागून तिच्या खांद्यावर हात ठेवून वांकून चित्रे पहात होता—एक फोटो तर कमलेस विशेष आवडला तो कितीतरी वेळ ती सारखा पहात होती तो अगदी पहिल्याच पानावर होता त्यांत मधुकर व शांता अगदी जवळ जवळ बसली असून, मधुकराने आपला उजवा हात पाठी मागून नेऊन तिच्या खांद्यावर ठेवला होता. व या त्याच्या सळगीमुळे तिच्या चेहऱ्यावर गोड संभ्रम पसरला होता. विनयामुळे व ख्रिसहजमुलभ लज्जेमुळे तिचे मुख जरा अवनत झाले होते व मधुर मंदस्मितामुळे तिची जिवणी म्हणजे उमळु लागलेली गुलाबकळीशी वाटे.

फोटो खालील तारखेवर बोट ठेऊन तिच्या वन्स म्हणाल्या ‘मधु-दादाने हा फोटो आपल्या लग्नाच्या पंधराव्या दिवशी काढला म्हणून शांतावहिनी त्यांत इतकी लाजली. ‘तिचे बोलणे ऐकले न ऐकलेसे करून कमला म्हणाली ‘पण हा आलवम असा उघड्यावर कां टाकला आहे?’

‘उघड्यावर नव्हे, दादाला नेहमी त्याचीं गरज असते दररोज झोपतानां निदान तास अर्धातास तरी ते फोटो चाळण्याचा त्यांचा नित्यक्रम आहे. इतकेच नव्हे तर फिरतीवर जातांनासुद्धां तो हा आलवम घेऊन जातो.’

‘हं’ कमलेच्या तोडांतून उद्गार बाहेर पडला—पण तिला कसेसेच झाले तिचा भावनाविष्कार करणे मानसशास्त्रज्ञानालाही साधले नसते तिला ते मोठे पाहून वरें वाटके नाही, आनंद झाला नाही हें बरिक्त खरे होते.

*

*

*

मधुकराची आणि कमलेची जेव्हां धर्माज्ञेनें प्रथम एकांतांत गांठ पडली, तेव्हां तिला समजूत चुकले कीं त्याच्या हृदयांत आपल्याविषयीं

असायास पाहिजे होता तसा प्रेमाचा ओलावा नाही. त्याचें हृदय प्रेमाच्या वायू-
तांत शुष्क बनलें होतें असें नव्हे, तरीपण वर्षाकाळांतील वेकाम खळखळ-
णारा ओहोळ आणि शरदऋतूतील वाहाणारा संय प्रवाह यांत अंतर असतेंच.

प्रथम पत्नीवर आत्यंतिक प्रेम केल्यामुळें त्याच्य हृदयांतला
प्रेमनिर्झर आटत चालला होता कीं कुणास ठाऊक !

मधुकरास त्याची इच्छा नसतानाही आईबापांच्या अत्याग्रहानें दुसरें
लग्न करणें भाग पाडलें हें कमला जाणून होती. परंतु आपण त्यास पुन्हा
प्रेमी बनवूं त्याच्या वठलेल्या प्रेमलतेस प्रेमाचें पाणी घालून परत फुलवूं
असा तिला भरवंसाच नव्हे तर खात्री होती. परंतु तो भरवंसा आतां
डळमळें पहात होता. आतां तिला तो आत्मविश्वास नव्हता. सर्पदंश झालेल्या
माणसाच्या अंगांत जरा तरी धागधुगी असावी लागते तरच त्यावर मंत्रि-
काचा मंत्र चालतो. प्रेमाची ज्योत जास्त प्रज्वलीत करण्यास जितका
जिवन्तपणा त्या ज्योतींत पाहिजे तितका तो तींत नाही असें कमलेच्या
प्रत्ययास आलें.

*

*

*

मधुकराची नोकरी फिरतीची होती. कुठल्याशा एका कम्पनींत तो
इन्सपेक्टर असल्यामुळें, आसपासच्या शहरांतून असलेले त्या कम्पनीचे
डेपो तपासणें, विक्रेत्यांचे हिशेब कम्पनीच्या हेड ऑफिसांत सादर करणें
हें त्याचें काम होतें यामुळें त्यास विचहाड करून रहाणें शक्यच नव्हतें.
आठ पंधरा दिवसांनीं फिरती संपली म्हणजे चार आठ दिवस त्यास
विश्रांती असे त्यावेळीं तो वरीं असें.

असाच एक दिवस तो आला. येतानां त्यानें नुकतींच प्रसिद्ध
झालेलीं पुस्तकें आणलीं होती—कमला जवळ येतांच त्यानें तिला तीं
उत्सुकतेनें दाखवलीं.

सवतीचा फोटो

एका सुप्रसिद्ध ग्रंथकाराच्या त्या दोन अगदी नवीन कादंबऱ्या होत्या. 'वाचलीं आहेत कां तूं हीं पुस्तकें?' मधुकरानें प्रश्न केला.

त्यानें हातीं दिलेलीं पुस्तकें, तिनें उघडून पाहिलीं व शेजारच्या स्टुलावर ठेवलीं.

मधुकरानें एक क्षणभर तिच्याकडे भेदक नजरेनें पाहिलें व सुस्कारा सोडला.

ती वरमली, अगदीं कावरी वावरी झालीं, तिला त्याचा अर्थ कळला नाहीं.

'कमल ! माझी शांता होती तेव्हां मी पुस्तक आणलें कीं ती झडप घालून तें घेई व ती तें लपवून ठेवी, कां तर आपण माझ्या पूर्वीं वाचणार म्हणून. आणि तूं—? मी हातांत पुस्तक दिलें तरी त्या विषयीं अनास्था.' त्यानें शांतेच्या फोटोकडे पहात एक दिर्घ सुस्कारा सोडला.

'छे ! तें भाग्य आतां माझ्या नशिबीं नाहीं ' तो पुटपुटला—

—असेच दोनचार प्रसंग घडले; प्रत्येक वेळीं त्यानें शांतेची आठवण काढावी आणि तिची व कमलेची अगदीं उघड उघड तुलना करावी—कमला जवळ असतानां सुद्धां तिच्या अस्तित्वाची जाणीव विसरून तासचे तास शांतेच्या फोटोचा आलवम, तो न्याहाळीत बसे. तो हें मुद्दाम करीत होता अशांतली मुळींच गोष्ट नव्हती, पण रवरी धांवाच्या मोटरींत बसावयास एकदा माणूस सवकला कीं घडघड चालणाऱ्या बैलांच्या सारवट गाडीची त्याला कीं व वाटते आणि त्यास जर तीं बसण्याचा प्रसंग आला तर ती त्याला आपत्ती वाटूं लागते, हा काहीं त्याचा दोष नव्हे.

या सहज घडून येणाऱ्या प्रसंगांनीं कमलेला फार चाईट वाटत होतें, परंतु मधुकरास त्याची तितकीशी स्पष्ट कल्पना नव्हती, व असती तर त्यानें तिला तितकेंसें महत्त्व दिलें नसतें.

कमलेस मात्र आतां हळूहळू हा प्रकार असह्य वाटू लागला. मृत सवतीचे इतके स्तोम माजवावे हे तिला मुळीच आवडले नाही - फोटोतील शांतेचा तो शांत व हास्यमुख चेहरा आपली हंसून कुचेष्टा करतो आहे असे तिला वाटू लागले. जिवंत सवत उरावर नाचाची तसा तो निर्जिव फोटो तिला वाटू लागला.

*

*

*

मधुकर आजच सकाळीं फितीवर गेला होता. आतां आठपंधरा दिवस तरी तो येणार नाही अशी कमलेची खात्री होती - दुपारचें काम आवरून ती नुकतीच पलंगावर पडली होती - शेजारच्या स्टुलवर तोच फोटोचा आलवम पडला होता. आज मधुकर तो नेण्यास विसरला होता.

पहिल्याच पत्रावरचा तो फोटो पाहून तिला असुया वाटली, मत्सर वाटला आणि रागही पण आला.

तिच्या तिव्र इच्छेवरून व तिनें फिरून फिरून पुष्कळ आग्रह धरल्यामुळे मधुकरानें तिच्यासमवेत आपला एक फोटो काढला होता तो तिनें पेटीतून काढला. त्यांत कर्तव्य म्हणून नाखुपीनें काम करणाऱ्या अपराधी माणसाप्रमाणें मधुकर बसला होता व ती पण शेजारी बसली होती. पण — ?

— तिनें ते दोनही फोटो जवळ जवळ धरले. दोनही फोटोच होते, एकाच फोटोग्राफरनें ते काढले होते. दोहोंतही दोन दोनच माणसें होती. परन्तु या साम्यापेक्षा त्यांतील जमीनअस्मानाचा विरोध पाहून तिला राग आला, आपण आपल्या प्रेमासृताचा नित्य वर्षाव करित असतांना त्यांच्या हृदयांत प्रेमाचा गुलाब फुळला नाही तो नाहीच पण मृत सवतीवरील त्याच्या प्रेमांत रतिभरही अन्तर पडले नाही हे आठवून आठवून तिला जास्त वाईट वाटू लागले.

सवतीचा फोटो

तिला सवतीच्या त्या फोटोचा अगदी राग आला. त्या फोटोचे अगदी फाडफाडून तुकडे करावे असे तिच्या वाटलें. तिनें आत्म्याच्या पानाला हात घातला देखील. पण —

कुठुनसें सर झालें. ती चपापली तिनें वर पाहिलें. वाऱ्याच्या झोनातें कॅलेंडरची पितळी पड्डी भितीवर घांसत होती, आणि त्याच्यावर तो, तोच शान्तेचा दुष्ट फोटो आपणास हंसून खिजवीत आहे असें तिला वाटलें.

‘खरंच किती मी मूर्ख! हा आत्म्यांतला फोटो तरी नेहमी झांकलेला असतो. पण ही माझी सवत मला रात्रन्दिवास हंसून खिजवते आहे तिची वाट काय?’

‘वाट काय? म्हणजे?’ तिची मुद्रा भेसूर दिसू लागली. ती उठली व हळुहळू चालू लागली. खुनी माणसाच्या डोळ्यांत जी धुंदी तरळते तशीच यावेळीं तिच्या डोळ्यांत दिसत होती. खून करावयास उद्युक्त झालेल्या माणसाच्या चेहऱ्यावर भय, क्रोध इत्यादि तामसी विकाराचें जें एक भयंकर प्रतिबिम्ब पडलेलें असतें तसाच तिचा चेहऱा यावेळीं दिसत होता.

खोलीच्या मध्यभागीच मधुकराचें लिहिण्याचें टेबल होतें - एका सुंदरशा पेपरवेट खालीं कसलेसे कागद होते व त्याच्या शेजारीच शाईची भली मोठी दऊत होती.

फोटोवर स्थीर व भेदक नजर फेंकित तिनें पेपरवेटास हात घातला पण पेपरवेटा ऐवजीं तिचा हात दऊतीवर पडला, रागाच्या भरांत पेपरवेट म्हणून समजून तिनें दऊत हातीं घेतली व त्या वेभान स्थितींत फोटोवर फेंकून मारण्यास उचलली देखील. पण हात वर उचलतांच दऊतीतील शाई टेबलावरील कागदांवर सांडली व राहिलेली तिच्या कोंपरावरून

घरंगळून लुगड्यावर पडली. टेबलावरील हिरवी मखमल आणि तिचे पांढरे शुभ्र पातळ दोनही खराब झाली तिच्या शुभ्र पातळावरील डाग फारच काळे दिसू लागले. उजवा हात तर शाईनें माखून गेला.

तिचा चेहरा उतरला, राग मावळला, आणि हताश मुद्रेनें तिनें ती दऊत जमिनीवर टाकली. कांचेच्या त्या दऊतीचे तुकडे तुकडे झाले.

ग्राम पुसण्याकरतां तिने कपाळावर हात फिरवला. हाताची शाई कपाळभर झाली. पण त्याचें तिला भान नव्हतें.

— कोणसें बोलल्या सारखें तिला वाटलें. ती भ्याली, चपापली.

तोच दुष्ट फोटो हंसून कुचेष्टेनें बोलत होता.

‘माझे फोटो तू फाडून टाकूं शकशील पण त्याच्या हृदयांत ठसलेली माझी मूर्ति तू कशी काढून टाकणार?’ तें तुला या जन्मी तरी शक्य आहे का ?

‘फोटो, निर्जीव फोटो का कुठें बोलत असतो? मग कोण बोललें तें? भासच कां सगळा.’ तिनें खोलीवाहेर येऊन सुद्धा पाहिलें. ‘मग भासच तर?’ तिनें समाधानाचा सुस्कारा सोडला.

*

*

*

आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांस चीत करणें आपल्या हातचें नाहीं हें तिला लगेच कळून चुकलें. वेदनांच्या व भावनेच्या भरांत मनुष्य कोणतीही गोष्ट तडकाफडकीं करून जातो परंतु नंतर तो तितकाच गलितगात्र होत असतो तशीच कमलेची स्थिति झाली. रागाचा, असुयेचा पारा जसजसा चढू लागला तसतशी तिची सूडाची भावना जास्त जास्त प्रज्वलीत होऊ लागली, आणि पेपरवेट म्हणून समजून दऊत भिरकावतांना आपलेंच तोंड काळें करून घेतलें तेव्हां ती भानावर आली. शान्तेची पुण्याई इतकी सवळ आहे कीं तिच्या नुसत्या फोटोचेंही वाईट करणें आपल्या

सवतीचा फोटो

हातचें नाहीं हें तिच्या प्रत्ययास आलें, आणि ती गलितधैर्य झाली, तिला भीति वाटली, आपल्या या दुष्कृत्याबद्दल तिला पश्चात्ताप झाला.

—आणि शेवटीं ती त्या फोटोसच शरण गेली. — अगदीं मनोभावानें व शुद्ध अंतःकरणानें तिनें त्या शांतेच्या फोटोस नमस्कार केला. भाविक लोक आपल्या गालावर चापट्या मारून घेऊन जशी करुणा भाकतात तशी तिची क्षमायाचना चालली होती. शांतेच्या फोटोंत ती आपल्या नजरेनें देवपण भरीत होती. तिची मूक प्रार्थना हळूहळू बोलकी होऊं लागली

‘वाई! खरंच तुम्ही माझ्या देव अहांत. एरव्हीं तरी काय, चांगली माणसें मेल्यावर देव होतात, नाहीं का? आपलें गुणवर्णन या घरांत मीं इतकें ऐकतें आहे यावरून आपण खात्रीनें देव झालांच पाहिजे. आणि तुमचें नांव शांता आहे; आणि माझी माहेरची कुलदेवी श्री शान्तादुर्गाच आहे—खरंच मीं तुम्हांस माझ्या कुलस्वामिनी श्रीशान्तादुर्गेप्रमाणें मानतें. देवी, माते या अजाण बालिकेला क्षमा करा ’ कमलेनें खरोखर पदर पसरला— तिचेच अश्रु तिच्या पदरांत पडले. हृदयाचा काळेपणा जणू काय धुवून गेला होता आणि तीच भिक्षा शांतेनें तिला घातली होती.

शांतेचा फोटो पूर्वसारखा हंसत होता परंतु आतां कमलेस वाटलें कीं तो कुचेष्टेनें हंसत नसून प्रेमानें व दर्याद्र दृष्टीनें हंसत आहे

—तिला धीर आला ती पुन्हां करुणा भाकूं लागली.

—‘ देवी! ते तुमच्या निर्जिव स्मृतिचित्रावर प्रेम करून एका जित्या जिवास यातना देत आहेत—एका मृत व्यक्तीवर निरसिम व एकनिष्ठ प्रेम करण्यास जर जित्या जिवाच्या प्रेमाचा खेळखंडोवा होतो आहे हें आपणास पहावतें काय? खरंच देवी तुम्हांस अशक्य नाहीं. तुम्हीं तिकडच्या मनांत प्रेरणा करा आणि माझा संसार सुखाचा करा.’

कमला केंविलवाण्या नजरेनें, भरलेल्या हृदयानें व अरूंपूरित

डोळ्यांनी अनन्य भावानें करुणा भाकीत होती. तिची त्यांत बराच वेळ तंद्री लागली.

* * *

आणि जेव्हां तिनें वळून पाहिलें तेव्हां खोलीच्या दारांत प्रवासी पोपाखांत स्तब्ध उभा अललेला मधुकर दिसला. तिला लाज व भय वाटलें ती ओशाळली — आपण केलेलें हें दुष्कृत्य त्यांनीं पाहिलें तर नाहीं ना ?

मधुकर धिम्या पावलांनीं आंत आला.

‘कसली मागणी चालली होती माझ्या शान्तेकडे’ त्यानें सस्मित विचारलें.

‘मी माझ्या शान्तादुर्गेकडे तुमची कागाळी नेली होती’ तिनें खालच्या मानेनें पण धीटपणानें उत्तर दिलें.

‘अस्सें ? पण चुकलीस तूं. ती शान्तादुर्गेची तसवीर नसून माझ्या शान्तेचा फोटो आहे.

‘पण माझी श्रीशान्तादुर्गा तीच आहे’

मधुकरानें तिला जवळ ओढलें. हातावरील व कपाळावरील वाळलेल्या शाईकडे आपण पूर्वी काहींच पाहिलें नाहीं अशा संभावीतपणानें पहात त्यानें विचारलें.

‘हें काय ? शाईबरोबर खेळलीस वाटतें.’

मधुकरानें तिला जवळच्या आरशासमोर नेऊन उभें केलें. आपलें विकृत रूप पाहून तिला हंसूं आलें.

‘अरेच्या ! माझ्या कामाच्या कागदांवर तूं शाई सांडलीस कीं. आणि हें काय दऊत फोडलीस. टेबल व तुझे पातळ घाण केलेंस. हें आज योजलें होतेंस तरी काय तूं ?’ महत्वाच्या कामाचे कागद विसरलों

सवतीचा फोटो

म्हणून वाटेंतून परत आलों तर तूं ते हे असे घाण करून टाकलेस' रागाचा लटका अविर्भाव करून मधुकर म्हणाला.

“या सगळ्या कृत्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. आपण कसलीही शिक्षा केलीत तरी मला ती कमीच ठरेल एवढा मोठा अपराध माझ्याकडून घडला आहे. आपण ती शिक्षा केलीच पाहिजे कारण तें माझ्या पातकाचें प्रायश्चित होईल.”

कमलेनें मधुकराच्या आग्रहावरून सगळा वृत्तान्त कांहीही लपवून न ठेवतां सांगितला.

कमला अजून मधुकराच्या करपाशांत होती त्याने तिला आवळून आपल्या हृदयाशी धरलें.

IRBK-0101332

IRBK-0101332

अ. नं. सं. २३३, २
शा. नं. ... २३४ ... नां. दि.
दि. ... क.
०७था